

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НПУ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Серія 12

Психологічні науки

Випуск 20 (65)

Київ
2022

ФАХОВЕ ВИДАННЯ категорії «Б»
затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
від 02.07.2020 р. № 886 (психологічні науки)

Державний комітет телебачення і радіомовлення України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації Серія КВ № 8818 від 01.06.2004 р.

Схвалено рішенням Вченої ради НПУ імені М. П. Драгоманова (протокол № 1 від 22 грудня 2022 р.)

Рецензенти

Бондарчук О.І., доктор психологічних наук, професор, ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України, Україна
Павлик Н.В., доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України, Україна

Редакційна рада

Андрущенко В. П., доктор філософських наук, професор, академік НАПН України, член-кореспондент НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна (*голова Редакційної ради*)
Вернидуб Р. М., доктор філософських наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Євтух В. Б., доктор історичних наук, професор, академік НАН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Дробот І. І., доктор історичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Зернецька А. А., доктор філологічних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Мацько Л. І., доктор філологічних наук, професор, академік НАПН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Падалка О. С., доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Снигов В. М., доктор педагогічних наук, професор, академік НАПН України, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Торбін Г. М., доктор фізико-математичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна (*заступник голови Редакційної ради*)

Редакційна колегія випуску:

Акіл М., кандидат психологічних наук, викладач, Фондація Ісламабадського університету, Пакістан
Булах І. С., доктор психологічних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна (*головний редактор*)
Волошина В. В., доктор психологічних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Гуляс І. А., доктор психологічних наук, доцент, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна
Долинська Л. В., кандидат психологічних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Журавльова Л. П., доктор психологічних наук, професор, Поліський національний університет, Україна
Зеленін В. В., кандидат психологічних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Іванчук М. Г., доктор психологічних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Україна
Ленг А., доктор психологічних наук, доцент, Університет у Печ, Угорщина
Ліберська Г., доктор психологічних наук, професор, Інститут психології університету Казимира Великого в Бидгощі, Польща
Мозгова Г. П., доктор психологічних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Праченко О. К., кандидат психологічних наук, старший викладач, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна (*технічний редактор*)
Санніков О. І., доктор психологічних наук, професор, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Україна
Сатова А. К., доктор психологічних наук, професор, Казахський національний педагогічний університет імені Абая, Казахстан
Співак Л. М., доктор психологічних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Ставицька С. О., доктор психологічних наук, професор, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, Україна
Щербак Т. І., кандидат психологічних наук, доцент, Сумський державний університет, Україна
Федоренко А. Ф., кандидат психологічних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна (*відповідальний секретар*)
Федоренко Л. П., кандидат психологічних наук, викладач, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна (*технічний редактор*)
Ханецька Т. І., кандидат психологічних наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна (*заступник головного редактора*)

Міжнародна редакційна рада

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Асилханова М. А., кандидат психологічних наук, професор, Казахський національний педагогічний університет імені Абая, Казахстан
Каленська-Родзай Ю., кандидат психологічних наук, ад'юнкт, Педагогічний університет у Кракові, Польща
Кузьменко В.У., доктор психологічних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Матвієнко О. В., доктор педагогічних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Україна
Петрулевич Б., доктор психологічних наук, професор, Гданський медичний університет, Польща
Помиткіна Л. В., доктор психологічних наук, професор, Національний авіаційний університет, Україна
Татліліоглу К., кандидат наук з мистецтвознавства, доцент, Бінгольський університет науки і літератури, Туреччина

УДК 159.9(066)
ББК 88я54

[https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20\(65\)](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20(65))

Н 34 Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць / за наук. Редакцією І. С. Булах. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2022. Вип. 20 (65). 67 с.

У збірнику презентовано результати теоретичного та емпіричного дослідження актуальних питань психологічної науки, що одержані авторами статей.

Наукове видання включено до наукометричних баз і каталогів: Google Scholar, Crossref, «Наукова періодика України» в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Наукова бібліотека Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Офіційний web-сайт видання: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pn>

© Автори статей, 2022
© Редакційна рада, редакційна колегія і міжнародна редакційна рада, 2022
© Вид-во Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2022

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
NATIONAL PEDAGOGICAL DRAGOMANOV UNIVERSITY

SCIENTIFIC JOURNAL

**of NATIONAL PEDAGOGICAL
DRAGOMANOV UNIVERSITY**

Series 12

Psychological Sciences

Issue 20 (65)

Kyiv
2022

**PROFESSIONAL PUBLICATION of Category “B”
Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine
No. 886 of July 02, 2020 (Psychological Sciences)**

**State Committee for television and radio broadcasting of Ukraine
Certificate of State registration of print media CV No. 8818 dated of June 01, 2004**

**The publication is approved by the resolutions of the Scientific Boards of
National Pedagogical Dragomanov University (protocol No. 1 dated of December 22, 2022)**

Reviewers

Bondarchuk O.I., Doctor of Psychological Sciences, Professor, State Institution of Higher Education University of Educational Management NAES of Ukraine, Ukraine
Pavlyk N.V., Doctor of Psychology, Senior Researcher, Ivan Ziazun Institute of Pedagogical and Adult Education NAES of Ukraine, Ukraine

Editorial Council

Andrushchenko V. P., Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, Academic of NAPS of Ukraine, Corresponding Member of NAS of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine (*Head of Editorial Council*)
Vernyudub R. M., Doctor of Sciences in Philosophy, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Yevtuh V. B., Doctor of Sciences in History, Professor, Academic of NAS of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Drobot I. I., Doctor of Sciences in History, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Zernetska A. A., Doctor of Sciences in Philology, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Matsko L. L., Doctor of Sciences in Philology, Professor, Academic of NAPS of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Padalka O. S., Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, Corresponding Member of NAPS of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Syniov V. M., Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, Academic of NAPS of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Torbin H. M., Doctor of Sciences in Physics and Mathematics, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine (*Deputy Head of Editorial Council*)
Shut M. I., Doctor of Sciences in Physics and Mathematics, Professor, Academic of NAPS of Ukraine, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine

Editorial Board of Series

Aqeel M., PhD in Psychology, lecturer, Foundation University Islamabad, Pakistan
Bulakh I. S., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine (*Editor-in-chief*)
Voloshyna V. V., Doctor of Sciences in Psychology, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Hulias I. A., Doctor of Sciences in Psychology, Associate Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine
Dolynska L. V., PhD in Psychology, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Zhuravlova L. P., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Polissia National University, Ukraine
Zasiekina L. V., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Lesya Ukrainka Volyn National University, Ukraine
Zelenin V. V., PhD in Psychology, Assistant Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Ivanchuk M. H., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine
Lang A., Doctor of Sciences in Psychology, Associate Professor, University of Pecs, Hungary
Liberska H., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Kazimierz Wielki University, Poland
Mozgova H. P., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Prachenko O. K., PhD in Psychology, Senior Lecturer, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine (*Technical Editor*)
Sannikov O. I., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, South Ukrainian National Pedagogical Ushynsky University, Ukraine
Satova A. K., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan
Spivak L. M., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine (*Managing Editor*)
Stavytska S. O., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Ukraine
Shcherbak T. I., PhD in Psychology, Associate Professor, Sumy State University, Ukraine
Fedorenko A. F., PhD in Psychology, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine (*Responsible Secretary*)
Fedorenko L. P., PhD in Psychology, Lecturer, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine (*Technical Editor*)
Khanetska T. I., PhD in Psychology, Associate Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine (*Managing Editor*)

International Editorial Council

Andrushchenko T. V., Doctor of Sciences in Politology, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Asylkhanova M. A., PhD in Psychology, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan
Kalenska-Rodzaj J., PhD in Psychology, adjunct, Pedagogical University of Krakow, Poland
Kuzmenko V. U., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Matviienko O. V., Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor, National Pedagogical Dragomanov University, Ukraine
Pietrlewicz B., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, Medical University of Gdansk, Poland
Pomytkina L. V., Doctor of Sciences in Psychology, Professor, National Aviation University, Ukraine
Tatilioglu K., PhD in Art Criticism, Associate Professor, Bingol University Science and Literature, Turkey

UDC : 159.9(06)

LBC : 8я54

[https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20\(65\)](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20(65))

H 34 **Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 12. Psychological Sciences** : collected scientific articles / at scientific edition I. S. Bulakh. Kyiv : Publishing House of National Pedagogical Dragomanov University, 2022. Issue 20 (65). 67 p.

In the journal presented the results of theoretical and empirical research of topical issues of psychological science, obtained by the authors of the articles.

The scientific publication is included in scientometric databases and directories: Google Scholar, Crossref, “Scientific Periodicals of Ukraine” at Vernadskyi National Library of Ukraine, Scientific library of National Pedagogical Dragomanov University.

Official web-site: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pn>

© The authors of articles, 2022

© Editorial Council, Editorial Board & International Editorial Council, 2022

© Publishing House of National Pedagogical Dragomanov University, 2022

УДК 37.013.77

[https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20\(65\).01](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20(65).01)

ГЕНЕЗА ПРОБЛЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСОБИСТОСТІ В ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Юлія Гопкало

науковий співробітник лабораторії прикладної психології освіти

Український науково-методичний центр

практичної психології і соціальної роботи

03045, Україна, м. Київ, пров. Віто-Литовський, 98-А

dzhurilo.ylia@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4642-6579>

Анотація

У статті проведено аналіз проблеми формування та забезпечення психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі. Метою статті є теоретичний аналіз та узагальнення поняття психологічної безпеки, а також конкретизація особливостей формування даного феномену в освітньому середовищі. Використано теоретичні методи, зокрема, термінологічний аналіз, узагальнення та систематизація результатів сучасних теоретичних та емпіричних досліджень, з ціллю визначення ступеня розробленості зазначеного питання й окреслення домінуючих понять з обраної проблематики. Розглянуто основні теорії щодо виникнення та формування психологічної безпеки освітнього простору, а саме: психоаналітична теорія, гуманістична теорія особистості, гедоністичний підхід, теорія індивідуальності та гуманістичний напрям. Отримані результати дали можливість констатувати, що психологічна безпека особистості багато в чому визначена особливостями індивідуального сприйняття навколишньої дійсності та інтенсивністю психотравмуючих факторів у ній. Встановлено, що різні суб'єкти в одному середовищі можуть переживати різний ступінь безпеки. Доведено, що забезпечення високого рівня психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі базується на тісному взаємозв'язку всіх учасників навчального процесу, формуванні комфортного та безпечного соціокультурного простору, забезпеченні гуманістичного підходу з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості. Обґрунтовано, що працівники системи освіти різних рівнів мають володіти технологіями вирішення типових і найбільш поширених ситуацій з забезпечення безпеки освітнього середовища, застосовувати гуманістичний підхід побудований на основі діалогу, співпраці та відмові у застосуванні психологічного тиску. Відповідно основною метою сучасних психологів виступає збереження фізичного та психічного здоров'я всіх учасників освітнього процесу. Забезпечення цього процесу реалізовується через навчання освітян розпізнавати справжню загрозу безпеці, формування навичок уникання чи протистояння їй. Психологічні аспекти досягнення окресленої мети лежать у рамках забезпечення підтримки психологічного благополуччя вчителів та учнів, шляхом їх якісної безперервної співпраці.

Ключові слова: особистість, безпека, психологічна безпека особистості; освітнє середовище, освітній процес.

Вступ

Проблема психологічної безпеки учасників освітнього процесу у сучасному світі є однією з найбільш актуальних, що зумовлено частим реформуванням змісту освіти та впливом численних чинників сьогодення, які порушують стан психологічної безпеки особистості.

Згідно теорії А. Маслоу, потреба в безпеці завжди була і залишається однією з найважливіших потреб людини у будь-якому віці. Психологічна безпека це умова психологічної захищеності особистості, здатність людини адекватно та якісно реагувати на зовнішні та внутрішні подразники, впевненість у своєму майбутньому, баланс між задоволенням природних і соціальних потреб. В освітньому середовищі безпека розглядається як динамічний процес захищеності середовища від психологічних загроз, який реалізовується через створення комфортних соціокультурних умов навчання та виховання, забезпечення потреб в міжособистісному спілкуванні та дозвіллі. Робота над створенням психологічно безпечного освітнього середовища має на меті збереження та зміцнення здоров'я його учасників, забезпечення високого рівня мотивації до навчання, сприяння фізичному, інтелектуальному, психічному та моральному розвитку дітей та їх захисту.

Інтерес психологів до вивчення освітнього середовища та його психологічних ресурсів зростає у зв'язку з реформування системи освіти. Зокрема, розвиток безперервної освіти збільшує кількість людей, що знаходяться в цьому середовищі на різних етапах життя. Також в сучасних реаліях освітяни все частіше звертаються до вимушеної дистанційної освіти, яка вносить певний дисонанс у процес здобуття знань та життєвих навичок. Інтернет-технології передбачають зниження рівня соціального контролю, потребують пошуку нових психолого-педагогічних технологій підтримки і супроводу учнів. Саме тому формування та забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища набуває особливого значення.

З кінця ХХ століття, у зв'язку з розвитком сучасних технологій, зріс інтерес дослідників до психологічних проблем гігієни та розвитку дитячої психіки в процесі взаємодії з освітнім середовищем. У результаті стрімко зросла кількість продуктивних підходів до визначення психологічного змісту освітнього середовища, його ролі в розвитку та соціалізації особистості. Важливою ідеєю дослідників було те, що освітнє середовище впливає на поведінку людини. Його об'єктивні властивості задають універсальні рамки, в яких відбувається індивідуальний розвиток і формується поведінка особистості. З'явилися нові підходи щодо вивчення впливу освітнього середовища на особистість учня, його професійний та особистісний розвиток. Численні психологічні дослідження довели, що особистість може гармонійно розвиватися в середовищі з певними параметрами, серед яких одним із найважливіших є безпека. Вона виступає основною потребою людини, відіграє ключову роль у забезпеченні психічного та фізичного здоров'я, розвитку та самоідентифікації. Таким чином, дослідження психологічної безпеки освітнього середовища як психолого-педагогічної реальності та сукупності умов, що забезпечують позитивний розвиток і формування особистості кожного учасника освітнього процесу, є надзвичайно актуальним питанням. Особливо з огляду на часті вияви різних видів насильства проти дітей, груп чи спільнот у контексті сім'ї, дитячого садка чи школи.

Насильство є основою генези психотравми, фактором погіршення ментального здоров'я, зниження рівня самооцінки та успішності особистості. Пошук інструментів психологічного опору та умов, що знижують загрози та пом'якшують ризик гальмування безпеки, є не лише соціальною потребою в сучасних умовах, а й завданням спеціальних досліджень. Важливою умовою зниження числа стресових ситуацій у педагогічній практиці є забезпечення психологічної безпеки при взаємодії учасників освітнього середовища.

Питаннями моделювання та проектування освітнього середовища, в якій особистість вільно функціонує, а її учасники відчувають захищеність і задоволення основних потреб вивчали Я.А. Коменський, М.Р. Битянова, Н.В. Груздева, Г.А. Мкртичан та ін.

Важливими для вивчення соціально-психологічної безпеки освітнього середовища є роботи К.О. Абульханової-Славської, О.Г. Асмолова, Р.Б. Гітельмахера, О.І. Донцова,

А.Л. Журавльова, Н.Л. Іванової, М.М. Кашапова, В.І. Назарова, Б.Д. Паригін, В.В. Рубцова та ін.

У наукових і політичних колах західноєвропейських держав поняття «безпека», завдяки філософським концепціям Т. Гоббса, Д. Локка, Ж.Ж. Руссо, Б. Спінози та інших мислителів XVII-XVIII ст., трактується як стан спокою, який з'являється в результаті відсутності реальної небезпеки (як фізичної, так і моральної) (Шелевер & Фізер, 2019: 87-91).

Послідовники теорії психологічного благополуччя та психологічної стійкості, розробленої С. Ryff для розуміння та вивчення психологічного благополуччя, актуалізують такі структурні компоненти психологічного благополуччя: позитивне ставлення до себе та свого минулого життя; міжособистісні стосунки, сповнені турботою та довірою; здатність слідувати власним переконанням; можливість відповідати вимогам повсякденного життя (компетентність); цілі та види діяльності, які надають життю сенс, а також продовжують розвиток і самореалізацію (Ryff, 2016: 37-48). Теоретичні основи кожного з цих компонентів можна знайти в таких теоріях і концепціях: теорії самоактуалізації А. Маслоу, теорії розвитку особистості Е. Еріксона, теорії індивідуальності К. Юнга, теорія прагнення до сенсу В. Франкла та ін.

Згідно теорії гедоністичного підходу (авт. N. Bradburn, E. Diener) психологічне благополуччя включає когнітивну оцінку різних аспектів життя, емоційне самосприйняття та переживання суб'єктивного благополуччя, в порівнянні з досвідом щастя. Цей феномен визначається не стільки обставинами життя, скільки стійкими характеристиками особистості, шляхом досягнення задоволення і уникнення неприємних емоцій. При цьому задоволення тлумачиться у широкому сенсі не лише як задоволення тілесне, а й моральне та естетичне, отримане від досягнення значущих цілей і результатів.

Представники психоаналітичного підходу, зокрема згідно теорії З. Фрейда, пропонують формувати психологічну безпеку особистості через створення психологічного захисту. В той час як послідовники теорії Е. Еріксона, вказують, що ефективність розвитку відчуття психологічної безпеки досягається шляхом вдосконалення вже існуючих механізмів та моделей безпечної поведінки особистості.

Теорія біхевіоризму (авт. Б.Скіннер) передбачає формування безпечної поведінки через позитивне підкріплення конструктивної поведінки, врахування суб'єктивного переживання особистістю стану безпека/небезпека (авт. М.К. Джонс), за допомогою системного соціального навчання (авт. А. Бандура).

Провідне місце серед підходів до забезпечення психологічної безпеки особистості займає екзистенційно-гуманістичний підхід, основоположниками якого були Г. Олпорт, К. Роджерс, Дж. Бюдженаль. Екзистенційно-гуманістичний підхід ґрунтується на визнанні особистого в кожній людині, повазі до її унікальності і автономії, визнанні можливості та права виступати джерелом змін у власному бутті, що руйнують об'єктивні прогнози та очікувані результати. В рамках цього підходу вчені виокремлюють такі інтраперсональні критерії особистісного зростання, як динамічність, цілісність, свобода, прийняття і розуміння самого себе відкритість внутрішньому досвіду.

Таким чином, прикладні аспекти психологічного благополуччя добре вивчені як у вітчизняних так і в зарубіжних дослідженнях. Проте, у зв'язку зі стрімким реформуванням освіти, в умовах дистанційного навчання, у поєднанні з інтенсивною акселерацією, актуалізуються відмінності, які підкреслюють протиріччя між розумінням комплексу психологічних факторів і умов, що забезпечують безпеку учасників освітнього процесу.

Зважаючи на вище викладене, виникає необхідність поглиблення досліджень в цій галузі, з метою збагачення знань педагогічного колективу про фактори та умови психологічної безпеки освітнього процесу.

Сучасна система освіти знаходиться в процесі постійної трансформації і щоразу пропонує принципово інші види співпраці вчителям і учня. У свою чергу це детермінує необхідність розробки методів психологічного навчання та самонавчання викладачів з метою стабілізації й забезпечення потреби в безпеці всіх учасників освітнього середовища, а також для активізації їх здатності долати труднощі.

Мета статті полягає у проведенні теоретичного аналізу та узагальнення поняття психологічної безпеки, а також конкретизація особливостей формування означеного феномена в освітньому середовищі, обґрунтуванні та розкритті психологічних факторів освітнього середовища, що впливають на психологічне благополуччя учасників освітнього процесу в рамках соціокультурних і освітніх компетентностей. **Завданням** дослідження є аналіз теоретичних концепцій щодо забезпечення психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі.

Методи дослідження

У своєму науковому пошуку ми опираємося на принципи системного підходу до вивчення генези психологічної безпеки особистості в освітньому просторі та поняття безпеки вцілому, що були представлені представниками різних теорій та напрямків (А. Маслоу, К. Роджерс, К. Ріфф); ідеї екзистенційно-гуманістичного підходу (Г. Олпорт, К. Роджерс, Дж. Бюдженталь); психолого-педагогічні теорії особистості та її розвитку в процесі діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, Г. Костюк та ін.); розробка загальних закономірностей розвитку особистості під впливом соціального середовища і виховання (Л. Виготський, П. Гальперін, В. Панок, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.). Використані теоретичні методи: аналіз і синтез, систематизація, аналогія, порівняння, зіставлення, термінологічний аналіз (для визначення і конкретизації базових понять дослідження та їх компонентів).

Результати та дискусії

Теоретичною передумовою дослідження є наявність зв'язку між рівнем психологічної безпеки освітнього середовища та психологічним благополуччям його учасників (Бутенко, 2021: 39-43). Тому доцільно надати конкретизоване визначення поняттю психологічної безпеки освітнього середовища та розкрити його характеристики, які допомагають визначити рівень безпеки для всіх його учасників. Ця передумова та інші дослідження дозволяють сформулювати основне визначення освітнього середовища та уточнити його психологічні характеристики. Освітнє середовище – це психолого-педагогічна реальність, яка містить спеціально організовані соціальні та просторово-тематичні умови для задоволення можливостей розвитку та формування особистості. Це простір, який створює для своїх учасників умови, забезпечує засобами та технологіями для отримання якісної освіти, здобуття життєвих навичок. Основні ознаки психологічно безпечного освітнього середовища це: людиноцентризм, гуманістична спрямованість; взаємодія, вільна від проявів психологічного насилля; референтна значущість і причетність кожного суб'єкта освітнього процесу до конструювання й підтримки психологічної комфортності освітнього середовища тощо (Бондарчук, 2018: 17-28).

Психологічна сутність освітнього середовища може бути розкрита або визначена через особистісні характеристики учасників освітнього процесу, особливості їх взаємодії, зміст наданої освіти та засоби її трансляції. Виходячи з цього розуміння, психологічна якість освітнього середовища проявляється у відносинах, що розвиваються між вчителем та учнем у процесі їх взаємодії. Для опису якісного освітнього середовища психологи використовують різні характеристики, провідною серед них є психологічна безпека. В узагальненому розумінні безпека це певне відчуття захищеності особистості та її оточення, а також здатність протистояти негативним зовнішнім та внутрішнім загрозам. Потреба в безпеці є базовою потребою людини, але в психологічному контексті вона відіграє підвищену роль у визначенні перспектив позитивного розвитку за наявності чи відсутності травматичної деформації структури особистості. На певних етапах онтогенезу (раннє дитинство) ігнорування цієї потреби призводить до загрози життю або до некомпенсованих наслідків для психічного здоров'я. Тому важливим аспектом у виборі засобів забезпечення безпеки є розуміння психологічної безпеки в освітньому середовищі та ролі психологічних чинників, які в аналізі освітнього середовища розглядаються здебільшого з точки зору безпеки для учнів.

Психологічна безпека виникає в освітньому середовищі, коли воно вільне від психологічного насильства у взаємодії його учасників, сприяє задоволенню потреб в особистій довірі та спілкуванні, створює референційну важливість середовища, сприяє формуванню та збереженню психічного здоров'я. Характер соціальної взаємодії в освітньому середовищі створює еталонне середовище, психологічну безпеку його учасників, їх задоволеність компонентами міжособистісних взаємодій. На основі цього підходу можна підсумувати, що в основі концепції психологічної безпеки освітнього середовища покладено захист учасників від загроз та сприяння позитивному розвитку психічного здоров'я в процесі педагогічної взаємодії. Педагоги повинні використовувати методи і технології, які створюють мінімальний ризик завдати шкоди становленню і розвитку особистості учнів, щоб забезпечити її стійкість й адаптивність до негативних впливів.

Основною загрозою психологічній безпеці учасників освітнього середовища є психотравма в процесі спілкування, яка може завдати шкоди гармонійному розвитку й психічному здоров'ю, а також виступати перешкодою для самореалізації. Основним джерелом психотравм в учасників освітнього середовища є психологічне насильство з боку педагогічних працівників та булінг в міжособистісних взаємодіях. Психологічно безпечною взаємодія в між всіма учасниками освітнього процесу в освітньому середовищі буде тоді, коли вона сприятиме відчуттю причетності, переконуватиме учасників у тому, що вони поза небезпекою (відсутність вищеназваних загроз), зміцнюватиме психічне здоров'я. Забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі і, як наслідок охорона та підтримка психічного здоров'я його учасників має бути пріоритетом практичної психології в освіті. А отже, найважливішим результатом перебування дітей в освітньому середовищі з високим рівнем психологічної безпеки є їхнє психологічне благополуччя, як необхідна передумова особистісного розвитку та збереження психічного здоров'я.

У результаті проведеного теоретичного аналізу сучасних вітчизняних та зарубіжних джерел можна зробити припущення, що безпека в освітньому просторі серед дітей і підлітків вже досить тривалий час є предметом уваги дослідників і практичних психологів. Зокрема, українські вчені Т. Цюман та Н. Бойчук, за сприяння ГО «Благополуччя дітей», провели ряд досліджень з проблеми психологічної безпеки освітнього середовища. Мета дослідження полягала у визначенні аспектів управління процесом формування та впровадження безпечного

освітнього середовища в загальноосвітньому навчальному закладі. Дослідниками розроблений «КОДЕКС безпечного освітнього середовища», що включає стратегії захисту дітей, підбір методів для визначення рівня психологічної безпеки, дослідження її показників та підготовка нормативно-правової бази й методичних рекомендацій щодо впливу та забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища учнів та вчителів.

Не зважаючи на те, що за останні роки накопичено вагомий досвід у сфері технологій запобігання травматичним ситуаціям, що порушують психологічну безпеку дітей, а також, розроблені дієві психологічні методи впливу, які сприяють активізації адаптивних можливостей всіх учасників освітнього процесу, науковий інтерес і потреба соціальної практики в технологіях, що забезпечують безпеку шкільного середовища та кожного його учасника не втрачають своєї актуальності в умовах сьогодення.

Забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі є не лише важливим завданням в менеджменті навчальних закладів, а й умовою, яка дозволяє реалізувати всі вимоги суспільства і держави до системи освіти. Однією з проблем створення ефективної системи забезпечення та підтримки безпечного середовища в навчальних закладах різного рівня та форми власності є розробка моделі психологічної безпеки навчального середовища, ефективних технологій оцінки різних параметрів безпечного середовища на законодавчому рівні та ефективних способів запобігання психологічного насилля в навчальних закладах (Горленко & Сосновенко, 2021: 75-79). Важливість цього питання підкріплюється «Національною стратегією розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі» схваленою Указом Президента України від 25 травня 2020 року № 195/2020, а також низкою інших нормативно-правових актів: Конвенцією про права дитини; Законом України «Про охорону дитинства»; Законом України «Про освіту»; Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів 76 України щодо протидії булінгу»; Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»; Постановою КМУ від 1 червня 2020 р. № 585 «Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах»; Постановою КМУ «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або загрози його вчинення»; Наказом МОН № 1047 від 02 жовтня 2018 року «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо виявлення, реагування на випадки домашнього насильства і взаємодії педагогічних працівників з іншими органами та службами» та іншими. Зазначимо проблему, що існує на сьогодні в правовому полі України: в нормативно-правових актах визначено лише поняття «домашнє насильство». Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07 грудня 2017 року домашнє насильство розглядається як «діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання» між суб'єктами різного ступеню родинного зв'язку.

З метою забезпечення безпеки освітнього середовища працівники системи мають володіти мінімальним набором психодіагностичних інструментів, які могли б допомогти у вирішенні найбільш типових проблем, що існують зараз у практиці роботи освітніх установ (Панок, 2019: 324-328). До складу психодіагностичних методик, які мають бути основою і практичної роботи і навчання практичних психологів мають бути висунені кілька наступних умов:

- психодіагностичний інструментарій має бути валідним і мати відомості про експертизу, яку він пройшов серед відомих фахівців;

- перелік методик має складати деякий мінімум, який знадобиться працівникам психологічної служби у вирішенні типових і найбільш розповсюджених у практиці роботи проблем надання допомоги учасникам освітнього процесу;
- діагностичний мінімум має бути структурований за основними цільовими аудиторіями і рівнями освіти – початкова, основна і старша школа;
- методики, що складають діагностичний мінімум, мають бути простими у практичному застосуванні, найбільш поширеними серед професійного співтовариства і не потребувати багато часу для їх вивчення;
- психодіагностичні методики, що включаються до мінімуму, мають узгоджуватися з типовими циклограмами діяльності працівників психо-логічної служби.

Одним із прикладів успішної моделі шкільної безпеки наводять американські фахівці С. Роберс, Дж. Жанг, Дж. Трумен. Вони включають два показники в обговоренні безпеки в шкільному середовищі: об'єктивні показники фактів, задокументовані адміністрацією школи; показники, засновані на думках і оцінках учасників освітнього середовища (інформація про цькування, булінг, порушення особистих кордонів, особиста безпека в школі і за її межами). Рівень психологічної безпеки освітнього середовища є суттєвою умовою, що сприяє або перешкоджає психологічному благополуччю учнів і вчителів. Психологічне благополуччя як психічний стан і як характеристика особистості є однією з найважливіших умов, що забезпечують ефективність навчально-виховного процесу. Психологічний комфорт, відсутність емоційних і розумових навантажень сприяють інтелектуальній діяльності. Безпека освітнього середовища визначає його значущість для учнів/студентів, що виражається в бажанні причетності до нього. Залучення до освітнього середовища сприяє процесу соціального контролю та формуванню соціально значущих цінностей. Високий рівень психологічної безпеки в освітньому середовищі створює захист від усіх форм насильства, що є необхідною умовою позитивного інтелектуального та особистісного розвитку. Включення базових соціально-психологічних характеристик в освітнє середовище є ще одним показником його психологічної безпеки, сприяє працездатності та впевненості в собі.

Висновок

Отже, проаналізувавши погляди вчених щодо питання безпеки в освітньому середовищі, можна зробити висновок, що кожен з учасників освітнього процесу потребує психологічної фасилітації своєї діяльності, розуміння особливостей психологічної безпеки та вміння використовувати їх для підвищення ефективності. Психологічно безпечне освітнє середовище сьогодні це таке, в якому більшість його учасників виявляють високий рівень задоволеності характеристиками середовища, відчують захищеність від психічного насильства та булінгу у міжособистісній взаємодії. Комфортні умови перебування всіх учасників освітнього процесу, у закладі освіти, зменшення випадків насильства та конфліктних ситуацій є одним з ключових факторів формування психологічної безпеки освітнього середовища. Захист дітей від жорстокості, насильства та запобігання злочинів проти них є надзвичайно важливим, соціально значущим і актуальним завданням, вирішення якого має міждисциплінарний характер.

Психологічна діяльність із забезпечення безпеки в освіті сприяє передачі цінності безпеки в суспільному житті, знижує рівень насильства у взаємодії людей, запобігає неадекватній поведінці та неадекватній діяльності людей у надзвичайних ситуаціях. Таким чином, безпека є ресурсом, який забезпечує якість освітнього середовища, але не менш

важливою є роль освіти як психологічного ресурсу безпеки в суспільстві загалом, оскільки освіту отримує все населення країни. Важливим для практики є висновок, що підтримка високого рівня психологічної безпеки в освітньому середовищі знижує ризики та порушення психоемоційного розвитку учнів, сприяє зміцненню їх фізичного, інтелектуального, соціокультурного розвитку та забезпечує якість отримання життєвих компетентностей.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці та апробації діагностичного інструментарію для визначення ступеня сформованості відчуття психологічної безпеки освітнього простору у всіх учасників освітньо-виховного процесу.

Література

1. Бондарчук, О.І. (2018). Психологічна безпека освітнього середовища закладів загальної середньої освіти та її вплив на мотивацію інноваційної діяльності вчителів. *Збірник наукових праць НАПН України. Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*, 4/5(33/34), 17–28.
2. Бондарчук, О.І. (2008). *Соціально-психологічні основи особистісного розвитку керівників загальноосвітніх навчальних закладів у професійній діяльності* (Монографія). Київ : Науковий Світ.
3. Бутенко, В. (2021). Розроблення та реалізація безпечного освітнього середовища в загальноосвітньому навчальному закладі. *Збірник наукових праць ЛОГОС*, (с. 39-43). <https://doi.org/10.36074/logos-14.05.2021.v1.12>
4. Горленко, В.М., & Сосновенко, Н.В. (2021). Психологічно безпечне освітнє середовище, як основа протидії насильству серед дітей. *Матеріали II Всеукраїнського форуму «Соціально-психологічні та правові аспекти протидії насиллю в освітніх»* (м. Дніпро, 11 лютого 2021 року), (с. 75-79).
5. Ковальчук, З.Я. (2013). Емоційна стійкість педагога як детермінанта ефективної педагогічної роботи в освітніх закладах. *Збірник тез круглого столу факультету психології ДУВС «Детермінанти професіоналізації як умова розвитку освітнього простору суспільства»* (м. Львів, 22 березня, 2013 року). М.П. Козирев (Ред.). Львів : Ліга Прес, (с. 73-75).
6. Панок, В.Г. (2019). Алгоритми діяльності практичного психолога як інструмент психологічної допомоги особистості у закладах освіти. *Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції «Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя»* (м. Суми, 28 лютого–1 березня 2019 року), (с. 324-328).
7. Панок, В.Г. (2017). *Прикладна психологія. Теоретичні проблеми: монографія*. Київ : Ніка-Центр.
8. Шелевер, О.В., & Фізер, В.С. (2019). Психологічна безпека освітнього середовища: психолого-педагогічний аспект. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, 67(1), 87–91.
9. Ryff, C.D. (2016). Eudaimonic well-being and education: Probing the connections. *Well-being and higher education: A strategy for change and the realization of education's greater purposes*. (pp. 37-48.) D.W. Harward (Ed.). Washington, DC : Bringing Theory to Practice.
10. *МОН Нова українська школа*. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.
11. *Про Національну стратегію розбудови безпечного і здорового освітнього середовища у новій українській школі*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text>.

References

1. Bondarchuk, O.I. (2017). *Psycholohichna bezpeka osvitnoho seredovysheha zakladiv zahalnoi serednoi osvity ta yii vplyv na motyvatsiiu innovatsiinoi diialnosti vchyteliv* [Psychological safety of the educational environment of general secondary education institutions and its influence on the motivation of teachers' innovative activities]. *Zbirnyk naukovykh prats NAPN Ukrainy. Visnyk*

- pisliadyplomnoi osvity. Seriiia «Sotsialni ta povedinkovi nauky» – Collection of scientific works of the National Academy of Sciences of Ukraine. Bulletin of postgraduate education. Series "Social and Behavioral Sciences", 4/5(33/34), (pp. 17-28) [in Ukrainian].*
2. Bondarchuk, O.I. (2008). *Sotsialno-psykholohichni osnovy osobystisnoho rozvytku kerivnykiv zahalnoosvitnykh navchalnykh zakladiv u profesiinii diialnosti : monohrafiia* [Sociopsychological foundations of personal development of heads of general educational institutions in professional activity]. Kyiv : Nauk. Svit [in Ukrainian].
 3. Butenko, V. (2021). Rozroblennia ta realizatsiia bezpechnoho osvitnoho seredovyscha v zahalnoosvitnomu navchalnomu zakladi [Development and implementation of a safe educational environment in a general educational institution]. *Zbirnyk naukovykh prats AIOHOΣ – Collection of scientific papers AIOHOΣ*, (pp. 39-43) [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.36074/logos-14.05.2021.v1.12>
 4. Horlenko, V.M., & Sosnovenko, N.V.(2021). Psykholohichno bezpechne osvitnie seredovyshe, yak osnova protydii nasylstvu cered ditei [A psychologically safe educational environment as a basis for combating violence among children]. *Materialy II Vseukrainskoho forumu «Sotsialno-psykholohichni ta pravovi aspekty protydii nasylliu v osvitynikh» – Materials of the II All-Ukrainian Forum "Social-psychological and legal aspects of combating violence in educational institutions" (Dnipro, February 11, 2021)*, (pp. 75-79) [in Ukrainian].
 5. Kovalchuk, Z.Ia. (2013). Emotsiina stiikist pedahoha yak determinanta efektyvnoi pedahohichnoi roboty v osvitynikh zakladakh [Emotional stability of the teacher as a determinant of effective pedagogical work in educational institutions]. *Zbirnyk tez kruhloho stolu fakultetu psykholohii DUVS «Determinanty profesionalizatsii yak umova rozvytku osvitnoho prostoru suspilstva» – Collection of abstracts of the round table of the Faculty of Psychology of DUIS "Determinants of professionalization as a condition for the development of the educational space of society" (Lviv, March 22, 2013)*, (pp. 73-75). M.P. Kozyriev (Ed.). Lviv : League Press [in Ukrainian].
 6. Panok, V.H. (2019). Alhorytmy diialnosti praktychnoho psykholoha yak instrument psykholohichnoi dopomohy osobystosti u zakladakh osvity. Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiakh zhyttia [Algorithms of the activity of a practical psychologist as a tool for psychological assistance to individuals in educational institutions]. *Materialy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiakh zhyttia» – Materials of the 5th International Scientific and Practical Conference "Personality in Crisis Conditions and Critical Life Situations" (Sumy, February 28–March 1, 2019)*, (pp. 324-328). Sumy [in Ukrainian].
 7. Panok, V.H. (2017). *Prykladna psykholohiia. Teoretychni problemy: monohrafiia* [Applied psychology. Theoretical problems: monograph]. Kyiv : Nika-Tsentr [in Ukrainian].
 8. Shelever, O.V. & Fizer, V.S. (2019). Psykholohichna bezpeka osvitnoho seredovyscha: psykholoho-pedahohichni aspekt [Psychological safety of the educational environment: psychological and pedagogical aspect]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolkakh – Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*, 67(1), 87–91 [in Ukrainian].
 9. Ryff, C.D. (2016). Eudaimonic well-being and education: Probing the connections. *Well-being and higher education: A strategy for change and the realization of education's greater purposes*. (pp. 37-48.) D.W. Harward (Ed.). Washington, DC : Bringing Theory to Practice.
 10. *MON Nova ukrainska shkola [MES New Ukrainian school]* Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> [in Ukrainian].
 11. *Pro Natsionalnu stratehiiu rozbudovy bezpechnoho i zdorovoho osvitnoho seredovyscha u novii ukrainskii shkoli [About the National Strategy for Building a Safe and Healthy Educational Environment in a New Ukrainian School]* Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/195/2020#Text> [in Ukrainian].

GENESIS OF THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL SAFETY OF PERSONALITY IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT: THEORETICAL ANALYSIS

Yuliia Hopkalo

Researcher of the Laboratory of Applied Psychology of Education

Ukrainian Scientific and Methodological Center of Applied

Psychology and Social Work

98-A, Vito-Litovsky Lane, Kyiv, Ukraine, 03045

dzhurilo.ylia@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4642-6579>

Abstract

The article analyzes the problem of forming and ensuring the psychological safety of the individual in the educational environment. The purpose of the article is the theoretical analysis and generalization of the concept of psychological safety, as well as the specification of the specifics of the formation of this phenomenon in the educational environment. The article uses theoretical methods, in particular, terminological analysis, generalization and systematization of the results of modern theoretical and empirical studies, with the aim of determining the degree of development of the specified issue and delineating the dominant concepts from the selected issues. The main theories regarding the emergence and formation of psychological safety in the educational space are considered, namely: psychoanalytic theories, humanistic theory of personality, hedonistic approach, theory of individuality and humanistic direction. The obtained results made it possible to state that the psychological safety of an individual is largely determined by the peculiarities of individual perception of the surrounding reality and the intensity of psycho-traumatic factors in it. In addition, it was established that different subjects in the same environment can experience different degrees of security. It has been proven that ensuring a high level of psychological safety of the individual in the educational environment is based on the close relationship of all participants in the educational process, the formation of a comfortable and safe socio-cultural space, the provision of a humanistic approach taking into account the individual psychological characteristics of the individual. It is substantiated that employees of the education system at various levels should possess the technologies for solving typical and most common situations to ensure the safety of the educational environment, apply a humanistic approach built on the basis of dialogue, cooperation and refusal to apply psychological pressure. Accordingly, the main goal of modern psychologists is to preserve the physical and mental health of all participants in the educational process. Ensuring this process is implemented through the training of educators to recognize a real threat to security, the formation of skills to avoid or resist it. The psychological aspects of achieving this goal lie within the framework of ensuring the support of the psychological well-being of teachers and students, through their high-quality continuous cooperation.

Keywords: personality, safety, psychological safety of the individual; educational environment, educational process.

Подано 8.12.2022

Рекомендовано до друку 19.12.2022

УДК 355.13:355.08|316.628

[https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20\(65\).02](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20(65).02)

ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОЇ МОТИВАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Уляна Гуляк

ад'юнкт кафедри суспільних наук

Національний університет оборони України

03049, Україна, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28

ulyaniuka23@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0625-7814>

Анотація

Статтю присвячено висвітленню психологічних особливостей формування та функціонування організаційної культури військової організації, її впливу на мотивацію бойової діяльності військовослужбовців. Застосовані методи аналізу, синтезу, порівняння та систематизації наукових джерел для визначення сутності основних понять дослідження, узагальнення теоретичних підходів до проблеми мотивації військовослужбовців. На підставі аналізу сучасних теорій ділових культур виокремлено основні їх характеристики та обґрунтовано модель формування мотивації досягнення цілей організації. Визначено систему факторів функціонування організаційної культури військових організацій, на рівні функціонального середовища, організаційному та особистісному, що визначальним чином впливають на рівень професійної мотивації військовослужбовців. Презентовано авторське розуміння поняття організаційної культури, як сукупності норм, неусвідомлюваних переконань, стандартних процедур, стратегій та способів поведінки, які є спільними для великих груп людей у межах окремої організації. Встановлено, що поведінковими детермінантами в організації, які визначають тип організаційної культури і, як наслідок напрям та рівень поведінкової активності персоналу є: постать лідера й управлінський стиль керівника; набутий актуальний колективний досвід, який закріплений у звичаях, традиціях, ритуалах, доктринах, організаційних структурах; позитивний психологічний клімат, схвалення та підтримка колег, авторитетів; загальний контекст, місце організації в глобальному вимірі, залученість до розв'язання значущих суспільних проблем. Дослідження організаційної культури як чинника професійної мотивації військовослужбовців дало можливість встановити організаційний вплив на формування та активність поведінки військовослужбовців як визначальний. Визначена характеристика притаманної військовим організаціям ділової культури вказує на досить високий потенціал формування належного рівня професійної мотивації військовослужбовців. Водночас вона має широкий простір для вдосконалення шляхом формування (запозичення) кращих управлінських та професійних практик.

Ключові слова: професійна мотивація; організаційна культура; військовослужбовці; мотивація військовослужбовця; військова організація; бойова активність.

Вступ

Дослідження проблеми формування і функціонування ділової культури військової організації набуває особливої актуальності у контексті сьогоденних реалій, пов'язаних з війною, яку розв'язала та веде російська федерація на території України. Збройні сили України, а також інші військові організації сектору безпеки та оборони, відповідно до свого призначення, зайняли важливе місце у протистоянні воєнній агресії. Досягнення стратегічних

цілей у війні можливе за умови ефективного функціонування військових організацій, що ґрунтується на наукових засадах управлінської та міжособистісної взаємодії військових колективів. В основу ефективного функціонування сучасної військової організації закладено цінність людського життя, свобода, суверенність прав кожної особистості, її гідність, розвиток і реалізація самодостатності особистості. Істотними рисами останньої є здатність ухвалювати самостійні, відповідальні рішення й діяти творчо. Все вище зазначене детермінує потребу постійного підвищення військово-професійного рівня, формування активної громадянської позиції та патріотизму військовослужбовців.

Проблемі розвитку та функціонування організаційної культури присвячено чимало наукових досліджень (Deal & Kennedy, 1982; Peters & Waterman, 1982; Brown, 1995, 1998; Cameron & Quinn, 1999; Wenger & Snyder, 2000; Schein, 1999, 2004). У своїх наукових розвідках вчені зосереджують свою увагу на комплексному характері організаційної культури, досліджують ступінь впливу організаційної культури на ефективність діяльності організації.

Великого значення у дослідженнях вчені надають вивченню впливу національних та соціокультурних особливостей на організаційну культуру (Ouchi, 1981; Lain, Distefano & Maznevski, 2000; Erez & Earle, 1993; Trompenaars & Hampden-Turner, 2004; Hofstede, 2011). Підвищення інтересу до цієї проблематики пояснюється тим, що організаційна культура визначає стратегію, цілі, управлінські моделі й знаменує ефективність діяльності будь-якої організації.

Чимало досліджень спрямовано на визначення теоретичних і практичних аспектів організаційної культури: оцінці та управлінні організаційною культурою (Parsons, 1971; Deal & Kennedy, 1982; Cameron & Quinn, 1999; Schein, 2004; Johnson, Scholz & Whittington, 2008; Hofstede, 2011). Запропоновані вченими підходи до визначення ознак, критеріїв та характеристик організаційних культур, напрацьований діагностичний інструментарій в сукупності сприяють кращому розумінню формування та функціонування складного патерну організаційної поведінки.

Для українських дослідників проблема організаційної культури ще досі залишається новою. Дослідженням її окремих аспектів у вітчизняному науковому середовищі займаються: М.Й. Дмитренко, який визначає функціональний потенціал корпоративної культури (Дмитренко, 2014); В.І. Осьодло, Є.С. Катаєв та О.В. Позивайлова вивчають психологічні аспекти функціонування організацій як соціальних груп (Осьодло, Катаєв, & Позивайлова, 2015); В.І. Осьодло, О.О. Рибчук, В.Д. Крикун розглядають організаційну культуру як нематеріальний актив розвитку організації (Осьодло, Рибчук & Крикун, 2021).

Водночас наявний плюралізм породжує дискусію навколо оцінок і прогнозів впливу окремих явищ організаційної культури на психологічні особливості формування мотивації поведінки особового складу.

Організаційна культура є важливим чинником, що впливає на мотивацію особового складу, визначає ефективність військових організацій. Вона більшою мірою і швидше визначає поведінку військовослужбовців, ніж політика чи ідеологія. У цьому контексті важливо розуміти психологічні основи, об'єктивні закони, закономірності формування, функціонування та розвитку організаційної культури. На сьогодні у науковому обігу існує ціла низка методологічних підходів до тлумачення феномену організаційної культури, зокрема такі, що випливають з філософських, соціологічних, антропологічних, психологічних концепцій, теорії менеджменту.

У своєму дослідженні під організаційною культурою загалом розуміємо сукупність норм, неусвідомлюваних переконань, стандартних процедур, стратегій та способів поведінки, які є спільними для великих груп людей у межах окремої організації. Звідси слідує, що вона виступає детермінантою та регулятором поведінки людей в умовах організаційної взаємодії. Цей підхід дає нам можливість виявляти суттєві і значимі зв'язки між організаційною культурою та її частковими проявами у формі організаційної поведінки, дозволяє екстраполювати на останню теоретичні конструкції відносно першої, використовувати її потенціал для вирішення практичних завдань регулювання мотивації бойової діяльності у військових організаціях.

Можемо стверджувати, що на сьогодні сформовано широку теоретико-методологічну основу для дослідження психології функціонування організаційної культури. Однак, залишається актуальним теоретичний та емпіричний аналіз даного явища в сучасних військових організаціях з позиції організаційної психології, а також вивчення потенціалу організаційної культури в реалізації завдань підвищення їх ефективності, розв'язання проблем мотивації бойової активності військовослужбовців у Збройних силах.

Метою статті є висвітлення психологічних особливостей формування та функціонування організаційної культури військової організації, її вплив на мотивацію бойової активності військовослужбовців. **Завдання** дослідження: 1) проаналізувати сучасні теорії ділових культур та виокремити їх основні характеристики; 2) обґрунтувати модель формування мотивації досягнення цілей організації; 3) визначити фактори функціонування організаційної культури військових організацій, що впливають на рівень професійної мотивації військовослужбовців.

Методи дослідження

У дослідженні застосовувалися теоретичні методи: аналіз, синтез, порівняння і систематизація наукових джерел для визначення сутності основних понять дослідження, узагальнення теоретичних підходів до проблеми мотивації військовослужбовців, виявлення особливостей організаційної культури, що обумовлюють мотивацію військовослужбовців.

Результати та дискусії

Дослідження специфічних психологічних характеристик, що визначають організаційну поведінку особового складу військових організацій мають суттєвий вплив на мотивацію бойової активності. А оскільки, вони можуть бути причиною успіху чи невдач у досягненні цілей організації, то потребують розгляду сучасних критеріальних підходів до вивчення сутнісних ознак організаційної культури.

У контексті дослідження психологічних процесів впливу організаційної культури на мотивацію діяльності, доцільним буде наведення деяких визначень сучасних дослідників, які ми поклали в основу узагальнення діалогічності взаємозв'язку поведінки військовослужбовців та організаційної культури військової організації.

Зокрема, А. Brown трактує організаційну культуру як «набір переконань, цінностей та засвоєних способів розв'язання реальних проблем, що сформувався за час життя організації та має тенденцію прояву в різних матеріальних формах і в поведінці членів організації» (Brown, 1998: 71-72).

Дослідники Т. Deal, А. Kennedy вважають, що організаційна культура – це система неофіційних правил, що роз'яснюють, як люди повинні себе поводити (Deal & Kennedy, 1982: 156).

Серед інших, одним із важливих для дослідження психологічних особливостей організаційної поведінки є підхід, що запропонований Е. Schein. Зокрема вчений зазначає, що «організаційна культура формується навколо важливих подій, з яких здобуваються уроки про бажану та небажану поведінку» (Schein, 1999: 28).

Тобто, сукупність всіх явних та латентних проявів організаційної культури, що виявляються в організаційній поведінці є результатом накопичення спільного позитивного досвіду реагування на виклики (зовнішні та внутрішні) для організації, що приймається всіма (переважаючою більшістю) членами організації, визначається як цінність та передається новим членам організації, як готовий принцип або правило. У цьому контексті під цінностями маємо на увазі основні орієнтири, значущі ідеї, що прийняті в організації. Вони є ядром організаційної культури, визначають напрям і підтримують рівень активної діяльності працівників, що забезпечує успіх у досягненні цілей організації.

На думку М. Armstrong, цінності та норми, що складають основу організаційної культури, утворюються за чотирма сценаріями:

- 1) культуру формують лідери даної організації, особливо ті, які мають досвід в минулому;
- 2) культура формується внаслідок важливих подій, з яких отримуються знання про бажану та небажану поведінку;
- 3) культура розвивається на основі потреби підтримувати ефективні робочі відносини серед членів організації, що обумовлює цінності та очікування;
- 4) на культуру впливає навколишнє середовище організації. Зовнішнє середовище може бути відносно динамічним або незмінним (Armstrong, 2006: 14-18).

З цього спостереження слідує, що поведінковими детермінантами в організації, які визначають тип організаційної культури і, як наслідок напрям та рівень поведінкової активності персоналу є:

- постать лідера й управлінський стиль керівника;
- набутий актуальний колективний досвід, який закріплений у звичаях, традиціях, ритуалах, доктринах, організаційних структурах;
- позитивний психологічний клімат, схвалення та підтримка колег, авторитетів;
- загальний контекст, місце організації в глобальному вимірі, приналежність до розв'язання значущих суспільних проблем.

На підставі викладеного, а також аналізу наукових розвідок М. Armstrong, Е. Schein, Т. Deal, А. Kennedy пропонуємо модель формування мотивації діяльності працівників організації на основі функціонування організаційної культури (Рис. 1).

Запропонована модель має трирівневу структуру, що містить:

Рівень середовища. Цей рівень відображає та характеризує зовнішні умови функціонування організації. Вважаємо, що функціональне середовище є залежним від суспільно-політичних процесів у світі, регіоні чи країні функціонування; актуального стану економіки та трендів її розвитку; наявності та доступу до передових технологій; екологічної ситуації в регіоні; загального культурного розвитку (освіти, науки, мистецтва, спорту тощо) соціуму, до якого належать працівники організації. Особливо важливими для даного рівня виступають визначені соціально-значущі цілі. До таких, на сьогодні можемо віднести 17 глобальних Цілей сталого розвитку ООН.

Рисунок 1. Модель формування мотивації досягнення цілей організації

Для військових організаційних структур (військових частин, підрозділів) Збройних сил України сьогодні функціональне середовище визначається умовами війни. Ця обставина вимагає від організацій рівня ефективності діяльності на межі можливого, оскільки ціна помилки є надзвичайно великою. Екстремальні умови кризового періоду сприяють пришвидшенню темпів адаптації до нових умов шляхом імплементації в практику діяльності нових управлінських підходів та професійних практик, запровадження найновіших технологій та їх поєднання з технологіями попередніх поколінь, консолідації, співпраці з організаціями різних типів (міжнародних, урядових, волонтерських, військових, безпекових, цивільних тощо), що призводить до трансферу кращих способів реагування на виклики. Безумовно, у контексті зазначеного, саме гнучкість й адаптивність організаційної культури до актуальних умов середовища вказують на її адекватність та є критеріями, що визначають вплив на мотивацію військовослужбовців до бойової активності.

Організаційний рівень. Головним елементом на організаційному рівні є цілі організації. Для ефективного функціонування організації її цілі мають бути зорієнтовані на значущих для суспільства завданнях. Цілі організації є залежними від функціонального середовища, чутливими до його зміни та впливають на формування організаційної культури. На ряду з цілями організації, вплив на формування та функціонування організаційної культури мають лідер та домінуючий тип лідерства, колектив, а також важливі для організації події.

Центральну позицію серед елементів моделі на даному рівні відводимо організаційній культурі оскільки, вважаємо, що вона є детермінантом для організаційної поведінки та визначає мотивацію діяльності працівників.

Вочевидь, організаційна культура є багаторівневою та має як формальні, так і неформальні елементи, які в поєднанні дають необхідний ефект для формування мотивації діяльності. Для дослідження особливостей організаційної культури будемо використовувати модель, що була розроблена Е. Schein (Schein, 2004: 36).

На підставі аналізу структури організаційної культури, вчений виділив три її рівні: поверхневий, підповерхневий (внутрішній) і глибинний, а також, запропонував елементи їх змістовного наповнення.

Е. Schein, визначав, що «поверхневий» рівень – це рівень артефактів. Це видимий рівень організаційної культури. Він включає всі зовнішні прояви культури, які здатна сприймати людина (технології, архітектура, логотипи, організаційний фольклор, фірмовий одяг тощо). На рівні артефактів речі й явища легко досліджувати, але їх досить важко інтерпретувати в поняттях організаційної культури без вивчення і врахування явищ інших її рівнів (Schein, 2004: 35-37).

Другий рівень – «підповерхневий» (внутрішній) – це рівень проголошених цінностей. Він є більш глибоким, неявним, таким, що проявляється або через взаємодію з фізичним оточенням, або через соціальний консенсус. Ціннісні орієнтації, що входять до нього, визначають напрямок і траєкторію розвитку організації, сприяють підвищенню ефективності діяльності. На цьому рівні підлягають дослідженню цінності, ідеї, вірування та переконання, що приймаються й поділяються персоналом організації. Вони відображені в символах, мові, несуть смислове пояснення рівня артефактів (Schein, 2004: 37-39).

Третій – «глибинний» рівень включає базові (фундаментальні) припущення, які важко усвідомити навіть самим працівникам організації без спеціальної концентрації на цьому питанні. Е. Schein виділяє п'ять базових, спрямовуючих життєдіяльність організації, припущень, які приховані, приймаються на віру й допомагають співробітникам сприймати атрибути організаційної культури: 1) ставлення до буття в цілому; 2) відчуття часу й простору; 3) загальне відношення до людини; 4) ставлення до роботи (Schein, 2004: 40-43).

Всі компоненти, які проявляються на трьох рівнях організаційної культури впливають на характер взаємовідносин із внутрішнім та зовнішнім оточенням і можуть варіюватися у наступному діапазоні: відносини підлеглості в зовнішньому середовищі; підпорядкованість управління зовнішнього середовища своїм інтересам; відносини з середовищем; відносини з природою, а також абсолютність істини; припущення, уявні моделі та переконання менеджерів щодо підлеглих; ставлення до роботи, яке визначає, що в організації важливіше: статус людини або його дії, тобто переважає статусний підхід або оцінка за результатами; взаємозв'язки в організації (на якій основі вони будуються – на відносинах співробітництва або конкуренції) (Шейн, 2004, с. 43).

Мотивація військовослужбовця тісно пов'язана із цінуванням проявлених ним альтруїзмом та жертвовності, здатністю відчувати зв'язок з групою, зі спільною справедливою місією, можливістю витримувати високі рівні страху та, незважаючи на нього, продовжувати ефективно виконувати завдання. Слід пам'ятати, що військовослужбовці у бойових умовах не діють автономно. Навпаки, індивідуальна ефективність досягається шляхом злагодженої колективної роботи. Таким чином, військовий колектив визначальним чином впливає на мотивацію бойової діяльності кожного окремого військовослужбовця. Спільна віра у свою колективну силу при досягненні бажаного результату – це ключова характеристика військового колективу. Військова спільнота відіграє активну роль у зміцненні віри у справедливість місії завдяки конструюванню умов функціонування лідерства, налагодженню соціальних комунікацій та взаємопідтримки.

Лідер у військовому колективі є джерелом та хранителем колективних цінностей, ідеалів і переконань. Від позиції лідера найбільшою мірою залежить формування й збереження індивідуального переконання у справедливості та необхідності виконання завдання. Лідери у

військових колективах також є зразком альтруїзму та жертвності, оскільки саме ці цінності відображають зміст їх професії. Тільки така модель поведінки лідера має схвалення у середовищі воїнів і є основою для формування довірливих стосунків, підтримання належного рівня мотивації.

Відомо, що суспільні ресурси, такі як соціальна підтримка, соціальний статус, доступ до інформації значно впливають на рівень мотивації особистості. Бойовий досвід демонструє, що соціальна підтримка має позитивний вплив настільки, наскільки вона зміцнює відчуття самоефективності у подоланні викликів середовища. На перший погляд здається, що на мотивацію позитивно впливають товариська підтримка (включно з допомогою у подоланні проблем особистого характеру), міцні соціальні зв'язки, стратегії соціального зростання тощо. Однак вагомим є вплив відчуття негативної соціальної взаємодії, а не тільки відчуття позитивної підтримки. Як от у випадках прояву соціального впливу на військовослужбовців, які з будь-яких причин висловлюють невдоволення або виявляють ознаки порушення порядку. У цьому випадку мотивація формується на вірі у справедливість місії, на основі реалізації принципів рівності перед відповідальністю, нульової толерантності до правопорушень та виступає домінантою вияву обов'язку у військовому колективі.

Особистісний рівень. Психологічний підхід у дослідженні організаційної поведінки орієнтований на вивчення суб'єктивних механізмів поведінки індивіда в організації, конкретної організаційної культури, індивідуальних якостей, рис характеру, а також типових механізмів психологічних мотивацій. Особлива увага при цьому зосереджена на факторах поведінки таких, як цілі, ціннісні орієнтації, норми, мотиви, інтереси, бажання, воля й інші особливості співробітників, особливо керівників.

Не менш важливим чинником утвердження професійної мотивації є здатність військовослужбовця до саморефлексії. Усвідомлення власних цінностей та переконань, шляхів їх формування, ідейних джерел віри у справедливість участі в бойових діях має вагомий потенціал для розвитку психічної стійкості й мотивації військовослужбовця. Індивідуальна саморефлексія військовослужбовця має ґрунтуватися на прийнятті власного становлення на шлях воїна, людини, для якої участь у війні набуває особистісного змісту. Для воїна характерним є те, що у вирішенні завдань, які постають перед ним, він опирається, передусім, на власний внутрішній ресурс, розвиток якого є пріоритетом, на це спрямовані його основні зусилля. Віра в ідеал боротьби за справедливість, альтруїзм та жертвність, мотивація до бойової активності є внутрішньо обумовленими потребами військовослужбовця.

Таким чином, запропонована модель, яка побудована на основі узагальнення сучасних теорій та підходів до вивчення ділових культур, має універсальний характер. Вона відображає основні явища та процеси, що впливають на мотивацію поведінки в організаціях і має потенціал для вивчення особливостей формування мотивації діяльності у різних професійних середовищах.

На підставі власного досвіду перебування у військових організаціях, тривалих спостережень та узагальнення експертних оцінок, організаційну культуру військових підрозділів Збройних сил України можна охарактеризувати як стійку, інерційну, відокремлену поліхромну структуру зі своєю консервативною традицією, досить високою дистанцією влади. Ця структура пріоритетом визначає особистість військовослужбовця, завдання та результат, що спирається на сталі підходи, доктрини і довгострокове планування, з повільним зворотнім зв'язком та ієрархічною комунікацією, що використовує поєднання принципів колективізму й індивідуалізму з перевагою першого, визначає високий ступінь цінності організації для її

персоналу. Визначена характеристика притаманної військовим організаціям ділової культури вказує на досить високий потенціал формування належного рівня професійної мотивації військовослужбовців, водночас має широкий простір для вдосконалення шляхом формування (запозичення) кращих управлінських та професійних практик.

Висновки

Дослідження організаційної культури як чинника професійної мотивації військовослужбовців дало можливість встановити організаційний вплив на формування та підтримання активності поведінки військовослужбовців як визначальний.

Аналіз праць, що становлять методологічну основу теорії ділових культур дозволив визначити основні характеристики функціонування організаційної культури військової організації та побудувати модель формування мотивації досягнення її цілей. Запропонована модель містить три рівні (середовища, організаційний, особистісний), кожний з яких має потенціал до розвитку професійної мотивації. Позитивний вплив організаційної культури на мотивацію військовослужбовців досягається внаслідок її гнучкості та адаптивності до умов функціонального середовища, злагодженої колективної роботи, налагодження соціальних комунікацій та взаємопідтримки, лідерського стилю управління, а також індивідуальної саморефлексії військовослужбовця, що ґрунтується на прийнятті власного становлення на шлях воїна, людини для якої участь у війні набуває особистісного змісту.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо у критеріальному визначенні характеристик організаційної культури військових підрозділів для їх кількісного вимірювання.

Література

1. Дмитренко, М. (2014). Корпоративна культура та її функціональний потенціал. *Науковий вісник*, 88, 244–249.
2. Осодло, В., Катаєв, Є., & Позивайлова, О. (2015). *Психологія організації: навчальний посібник*. Київ : НУОУ ім. Івана Черняхівського.
3. Armstrong, M. (2006). *Strategic human resource management: a guide to action* (3-nd ed). 14–18. London and Philadelphia : Kogan Page.
4. Bannikova, K., & Mykhaylyova, K. (2017). Organizational Memory as a Mechanism of Formation and Development of Organizational Culture. *IOSR Journal Of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*, 22(4), 9–15.
5. Brown, A. (1995, 1998). *Organisational Culture* (2-nd ed). Pitman Publishing.
6. Deal, T., & Kennedy, A. (1982). *Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life*. Reading, MA : Addison-Wesley Publishing Co.
7. Osodlo, V., Rybchuk, O., & Krykun, V. (2021). Organizational Culture as a Basis for Efficient Development of Organization. *Management and Business Research Quarterly*, 17, 18–30. <https://doi.org/10.32038/mbrq.2021.17.02>
8. Schein, E. (1999). *The corporate culture survival guide*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
9. Schein, E. (2004). Organizational Culture and Leadership. *Printed in the United States of America*, 3, 35–43.

References

1. Dmytrenko, M. (2014). Korporatyvna kultura ta yii funktsionalnyi potentsial [Corporate culture and its functional potential]. *Scientific Bulletin*, 88, 244–249 [in Ukrainian].
2. Osodlo, V., Kataev, Ye., & Pozyvaylova, O. (2015). *Psykhologhiia orhanizatsii* [Organizational psychology]. Kyiv : NUOU im. Ivana Cherniakhovskoho [in Ukrainian].

3. Armstrong, M. (2006). *Strategic human resource management: a guide to action* (3-nd ed). 14–18. London and Philadelphia : Kogan Page.
4. Bannikova, K., & Mykhaylyova, K. (2017). Organizational Memory as a Mechanism of Formation and Development of Organizational Culture. *IOSR Journal Of Humanities and Social Science (IOSR-JHSS)*, 22(4), 9–15.
5. Brown, A. (1995, 1998). *Organisational Culture* (2-nd ed). Pitman Publishing.
6. Deal, T., & Kennedy, A. (1982). *Corporate Cultures: The Rites and Rituals of Corporate Life*. Reading, MA : Addison-Wesley Publishing Co.
7. Osodlo, V., Rybchuk, O., & Krykun, V. (2021). Organizational Culture as a Basis for Efficient Development of Organization. *Management and Business Research Quarterly*, 17, 18–30. <https://doi.org/10.32038/mbrq.2021.17.02>.
8. Schein, E. (1999). *The corporate culture survival guide*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
9. Schein, E. (2004). Organizational Culture and Leadership. *Printed in the United States of America*, 3, 35–43.

ORGANIZATIONAL CULTURE AS A FACTOR OF PROFESSIONAL MOTIVATION OF MILITARY PERSONNEL

Uliana Huliak

Postgraduate Student of the Department of Social Sciences

National Defense University of Ukraine

28, Prospect Povitroflotsky, Kyiv, Ukraine, 03049

ulyaniyka23@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-0625-7814>

Abstract

The article considers the psychological features of the formation and functioning the organizational culture of a military structure, its influence on the motivation of military personnel combat activities. Applying theoretical methods of analysis, synthesis, comparison and systematization of scientific sources to determine the essence of the main concepts of research, generalization of theoretical approaches to the problem of motivation of military personnel, based on the analysis of modern theories of business cultures, their main characteristics were singled out and the model of motivation formation to achieve organizational goals was substantiated. The system of factors of functioning the organizational culture of military organizations, at the level of the functional environment, both organizational and personal, which decisively affect the level of professional motivation of military personnel, is determined. It was established that the behavioral determinants in the organization that define the type of organizational culture and, as a result, the direction and level of behavioral activity of the staff are the leader's personality and their managerial style; acquired actual collective experience, which is enshrined in customs, traditions, rituals, doctrines, organizational structures; positive psychological climate, approval and support from colleagues, authorities; the general context, the place of the organization in the global dimension, involvement in solving significant social problems. The study of organizational culture as a factor in the professional motivation of military personnel made it possible to establish the organizational influence on the formation and activity of military personnel's behavior as a determining factor. The defined characteristics of the business culture inherent in military organizations indicate a fairly high potential for the formation of an appropriate level of professional motivation of military personnel. At the same time, it has a wide scope for improvement through the formation (borrowing) of best management and professional practices.

Keywords: professional motivation; organizational culture; servicemen; motivation of a serviceman; military organization; combat activity.

Подано 30.11.2022

Рекомендовано до друку 13.12.2022

ВИВЧЕННЯ ІНТЕНСИВНОСТІ ТА ВИДІВ НАСИЛЛЯ У СІМ'ЯХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Іван Клименко

кандидат психологічних наук,

доцент кафедри психології «Навчально-наукового інституту психології

та соціальних наук

ПрАТ «ВНЗ» МАУП»

03039, Україна, м. Київ, вул. Фрометівська, 2

neffalimm@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3119-7494>

Олександр Конев

магістрант спеціальності «Консультативна психологія»

факультету психології

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

01601, Україна, м. Київ, вул. Пирогова, 9

a.konev.off@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8359-0250>

Анотація

У статті проведено аналіз психологічних чинників та видів насилля, їх впливу на стосунки у сім'ях військовослужбовців. Теоретичний аналіз джерел показав, що найбільш типовими відстроченими реакціями на протидію стресу є: дратівливість, агресивність, нервозність, нездатність розслабитися, тремор, підвищена реактивність, тривожність, апатія, депресія та песимізм, порушення сну, кошмари, втрата пам'яті, погана концентрація, заклопотаність спогадами про війну, страх, підозрливість, деструктивні зміни особистості. Презентовано результати опитування інтимних партнерів військовослужбовців, визначено види насилля, з якими вони зустрічались та їх суб'єктивну інтенсивність. На основі отриманих результатів були проведені бесіди з інтимними партнерами, які зустрічались з насиллям. Основна мета бесід полягала у визначенні імовірності збільшення суб'єктивної інтенсивності насилля після початку повномасштабної війни в Україні. *Результати.* Емпірично визначено, що 38,1% людей, які були або є у стосунках з військовослужбовцями, зустрічались з насильством з боку інтимного партнера. Встановлено, що з відомих видів насилля найчастіше виявляється психологічне насильство (38,1%), а його жертвами в більшій мірі стають жінки (33,33% з 38,1%). Результати бесід з респондентами, які зустрічались з насиллям показали, що 23,8% людей відмітили зростання інтенсивності насилля, вчиненого щодо них, з початку повномасштабної війни. *Висновки.* Встановлено, що в українських сім'ях можна говорити про насильство як про одну з найбільш поширених соціальних проблем, адже його зазнавали більше третини респондентів. Відповідно до отриманих даних опитування та бесід було розроблено рекомендації щодо профілактики насилля. Водночас надані рекомендації можуть бути використані в якості самодопомоги в ситуаціях скоєного або можливого насилля та у випадках, коли особистість не має можливості звернутись за кваліфікованою допомогою.

Ключові слова: насилля, фізичне насилля, психологічне насилля, економічне насилля, сексуальне насилля.

Вступ

Домашнє насилля виступає однією з найпоширеніших форм порушення прав людини. Агресія, приниження та жорстокість часто супроводжуються неправомірними діями по відношенню до рідних. Такі дії можуть призвести до погіршення фізичного та психічного здоров'я особистості, а як наслідок її соціальної дезорієнтації.

Фундаментальні основи сучасних теорій насильства були закладені в дослідженнях Х. Арангурена, Г. Блумера, М. Вебера, Д. Галтунга, Л. Гумпловича, Р. Дарендорфа, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, Л. Козера, К. Маркса, Р. Мертона, Г. Москі, У. Самнера, Н. Смелзера, А. Смолла, П. Сорокіна, О. Шпенглера, Г. Тарда, З. Фрейда, Е. Фромма. Проблеми профілактики та протидії насиллю в сім'ї досліджували такі вчені як О. Бандурка, А. Блага, О. Джужа, Л. Крижна, О. Костирь, Ю. Крупка, К. Левченко, О. Литвинов, Г. Мошак, М. Панов, Я. Сотак, О. Старков та ін.

Науковцями сформовано низку принципово важливих положень та рекомендацій щодо профілактики та протидії сімейному насиллю. Але в сучасних умовах насильство над жінками в українській сім'ї не втрачає своєї актуальності і потребує подальшого дослідження та розробки заходів протидії цьому явищу.

Насильство з боку інтимного партнера є серйозною проблемою охорони здоров'я, якій армія приділяє мало уваги. У військовій літературі добре задокументовано, що випадки насильства з боку інтимного партнера серед військовослужбовців США коливаються від 13,5% до 58%, до того ж у непсихопатичних вибірках виявлено набагато нижчі показники (Marshall, Panuzio & Taft, 2005).

Насильство щодо жінок виходить за межі географічних, расових, культурних і релігійних кордонів, що робить його міжнародною проблемою охорони здоров'я (García-Moreno et al., 2013). Опитування людей у 80 країнах у 2010 році (World Health Organization, 2014) виявило, що 30% жінок зазнавали фізичного та/або сексуального насильства з боку партнера. На Близькому Сході ця цифра зростає до 37% (García-Moreno et al., 2013), зокрема 32% переміщених сирійських жінок у Лівані та Йорданії в 2015 році зазначали, що зазнавали насильства з боку інтимного партнера (Essaid et al., 2015). Відомо, що насильство щодо жінок у всьому світі та між культурами зростає під час війни, після конфлікту та в громадах біженців (World Health Organization, 2014).

Більшість учасників бойових дій у збройних конфліктах – чоловіки, а отже, чоловіки природно складають більшість безпосередніх жертв військових дій. Однак збройний конфлікт може мати серйозні непрямі негативні наслідки, часто вражаючи більше жінок, ніж чоловіків (Plümper & Neumayer, 2006: 723).

Як вже зазначалося, насилля це одне з найпоширеніших порушень прав людини у світі (Saile et al., 2013: 17). Дані ВООЗ з різних країн показують, що поширеність різних форм домашнього насильства, включаючи сексуальне, коливається в різних країнах від 15% до 71% (García-Moreno et al., 2006: 1937).

Досвід вивчення психологічних наслідків війни надзвичайно важливий для організації соціально-психологічної підтримки демобілізованих воїнів та їхніх родин. Військовослужбовці під час участі у бойових діях зазнають фізичного, емоційного та соціального стресу, що може призвести до травм і, як наслідок, насильницької поведінки.

Органи влади повинні заохочувати на усіх рівнях співпрацю із громадськими організаціями, які борються із насиллям над жінками, та встановити активне співробітництво з ними, включаючи надання матеріально-технічної та фінансової підтримки. Необхідно

сприяти розвитку системи консультативних центрів, груп самопідтримки, служби юридичної допомоги, розширенню мережі кризових центрів та притулків для потерпілих від насильства в сім'ї, створенню системи центрів допомоги для координації дій щодо збору інформації та надання послуг потерпілим (Предместніков, 2008).

Мета статті полягає у теоретичному вивченні й емпіричному дослідженні видів насилля та рівнів його інтенсивності у сім'ях військовослужбовців. **Завдання** дослідження: 1) здійснити теоретичний аналіз суб'єктивної оцінки інтенсивності насилля; 2) за допомогою опитування інтимних партнерів військовослужбовців визначити види насилля, з якими вони зустрічались.

Методи дослідження

Для здійснення теоретичного аналізу рівня насильства в сім'ї було використано ряд теоретичних методів, зокрема, аналіз, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень.

За основу було обране дослідження С. Павлиш «Проблеми насильства в українських сім'ях. Соціологічне опитування». Раніше це опитування використовували в Україні в 2010 році. Доцільність вибору полягає у висвітлених автором питаннях, які допомагають розмежувати вияви насилля. Окремо також було проведено бесіду у довільній формі, метою якої було визначити ретроспективу прояву інтенсивності насилля у сім'ях військовослужбовців.

Вибірка складала 21 особу, з яких 10 чоловіків та 11 жінок у віці 18-50 років, які перебували або перебувають у стосунках з військовослужбовцями. Також було проведено бесіду з респондентами, які зустрічались з насиллям, задля визначення ймовірності зростання суб'єктивної інтенсивності насилля в сім'ях військових з початку повномасштабної війни в Україні. Для проведення опитування було розроблено анкету з відкритим списком найтипівіших форм кожного з видів насильства в сім'ї. Основою для формулювання запитань стали визначення, які вживаються у законодавстві України щодо досліджуваного феномена. Опитування проводили в жовтні 2022 р. методом анкетування онлайн за посиланням. Обробка отриманих даних тривала у листопаді 2022 р. Оскільки більшість запитань стосувалася інформації особистого характеру, інтерв'юєр, пояснивши мету опитування, віддавав анкету на самостійне заповнення, за потреби допомагаючи респонденту.

Результати та дискусії

Теоретичний аналіз джерел показав, що найбільш типовими відстроченими реакціями на протидію стресу є дратівливість, агресивність, нервозність, нездатність розслабитися, тремор, підвищена реактивність, тривожність, апатія, депресія та песимізм, порушення сну, кошмари, втрата пам'яті, погана концентрація, заклопотаність спогадами про війну, страх, підозрілість, деструктивні зміни особистості (Павлиш, 2010).

Серед інших психологічних феноменів, які спостерігаються у ветеранів, дослідники відзначили недовіру та відчуженість від інших, відчуття зневаги, зниження здатності до співпереживання та налагодження близьких взаємин з оточуючими, труднощі з вираженням почуттів і саморозкриттям, схильність до агресивної поведінки. Їхні стосунки часто нестабільні, що може призвести до соціальних проблем (звільнення, соціальний конфлікт, розлучення) (Herman, 2015; Glebov, 2004)

Після повернення з фронту чоловіки майже не можуть говорити з коханими про війну. Здебільшого цю тему обговорюють з колегами, яким вони можуть довіряти, які готові розділити їхній біль й страждання і, які на їх думку, можуть їх почути.

При цьому чимало ветеранів часто ізолюються від родини та друзів. На думку дослідників, «будують захисну «вуаль»» навколо себе, щоб зберегти контроль над особистими переживаннями, пов'язаними зі значимими людьми (Syedin, 1992). За нашим уявленням, це прагнення до психологічної дистанції породжене військовим досвідом людини. Невміння подолати відчуження, бажання відкрито висловити свої почуття з часом призводить до напруги, дратівливості, конфлікту з близькими. Загалом, властиві ветеранам складнощі у взаємодії з оточуючими постають причинами їхньої невисокої активності у вирішенні особистих життєво важливих проблем і питань сімейного життя зокрема.

Українські та міжнародні громадські організації відіграють провідну роль у наданні інформації про домашнє насильство та підтримці жертв домашнього насильства. Зміст їх роботи полягає не лише у наданні консультаційних послуг у кризових ситуаціях, а й у психологічній допомозі особам, які потерпіли від насильства у сім'ї. Проте, ці організації не ведуть статистичного обліку фактів насильства, а також не узагальнюють жодних даних на рівні держави.

Досліджуючи феномен сімейного насильства, науковці вказують, що за своїм змістом, спрямованістю та формою вияву воно може виступати у таких формах:

фізичне насильство – це форма домашнього насильства, яке спрямоване на спричинення фізичних ушкоджень, обмеження свободи та волі партнера. Найчастіше воно виявляється через ляпаси, штовхання ногами та руками, щипання, побиття, укуси, а також незаконне позбавлення волі, нараження на небезпеку, ненадання своєчасної допомоги, заподіяння смерті або вчинення інших насильницьких злочинів (Герман, 2015);

сексуальне насильство – форма домашнього насильства, що включає будь-які дії сексуального характеру, вчинені щодо повнолітньої особи без її згоди, стосовно дитини незалежно від її згоди, або в присутності дитини. Це примушування до акту сексуального характеру з третьою особою, а також інші правопорушення проти статевої свободи чи статевої недоторканості особи, у тому числі вчинені стосовно дитини або в її присутності (Герман, 2015);

психологічне насильство – це соціально-психологічний вплив, що примушує іншу людину до вчинків чи поведінки, які не входили до її намірів. Такі дії порушують індивідуальні межі особистості, без поінформованої згоди, без забезпечення соціальної та психологічної безпеки індивіда, а також усіх його законних прав, що призводить до соціальної, психологічної, фізичної чи матеріальної шкоди. Найтипівішими формами вияву такого роду насилля виступають: словесні образи, погрози, у тому числі погрози третім особам, приниження, переслідування, залякування, інші дії, спрямовані на обмеження волі особи, контроль у репродуктивній сфері, дії чи бездіяльність, які викликають у потерпілого побоювання за свою безпеку або безпеку третіх осіб, що призводить до емоційної незахищеності та шкоди психічному здоров'ю (Герман, 2015);

економічне насильство – є формою насильства, що виявляється в обмеженні доступу до економічних ресурсів та фінансовому контролі одного інтимного партнера іншим. До таких дій також відноситься умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості ними користуватися, залишення без догляду чи уваги, перешкоджання доступу до необхідних медичних чи реабілітаційних послуг, заборона на

роботу, примусова робота, заборона на навчання та інші злочини економічного характеру (Герман, 2015).

Домашнє насильство відбувається на всіх рівнях суспільства, незалежно від релігії, раси, сексуальної орієнтації, професії та рівня освіти. Жоден фактор не може пояснити, чому одна людина виявляє агресивну поведінку, а інша ні. Насильство є результатом складної взаємодії багатьох факторів, зокрема:

- соціальні (напруга, конфлікти, соціальне насильство; пропаганда насильства як моделі поведінки в ЗМІ);
- економічні (матеріальна нестача; відсутність гідних умов життя в поєднанні з відсутністю роботи та заробітку; економічна залежність; безробіття);
- психологічні (розлади особистості, ПТСР);
- педагогічні (відсутність культури поведінки – правової, моральної, громадянської, естетичної, економічної, трудової);
- соціально-просвітницькі (відсутність усвідомленого батьківства, соціальних сімейних цінностей, статево зумовлених позитивних моделей сімейного життя, сімейного виховання на основі прав дитини);
- правові (розгляд насильства як внутрішньосімейної проблеми, а не негативного соціального явища, членів сім'ї як власності; недостатня правова обізнаність);
- соціально-медичні (відсутність у населення репродуктивної культури, відповідального батьківства, алкоголізм, наркоманія, агресія тощо).

Вплив травматичної події може змінити сприйняття особистістю реальності, сприяти зростанню вразливості до оточуючих і світу в цілому. Відбувається руйнування уявлення про те, що світ навколо нас упорядкований і безпечний, що власна особистість гідна поваги, а іншим можна довіряти. Загалом, травма – це порушення психологічної цілісності особистості. Проте, наведених даних недостатньо не лише для оцінки масштабів домашнього насильства, поширеності кожної з його форм, а й для визначення причин і характеру проблеми, соціально-демографічних характеристик жертв домашнього насильства та рівня поінформованості про заклади, що надають допомогу у випадках насильства. Щоб розширити кількість інформації про рівень і види насилля в Україні в сім'ях військовослужбовців було взято соціологічне опитування С. Павлиш щодо дослідження видів насилля та їх суб'єктивної інтенсивності. Отримані результати наведено у табл. 1.

Таблиця 1

Результати опитування «Проблеми насильства в українських сім'ях»

n=21

<i>Частота насильства в сім'ях військовослужбовців</i>		
	<i>N</i>	<i>%</i>
Зустрічались з насиллям	8	38,1
Не зустрічались з насиллям	13	61,9

За результатами опитування було визначено, що 38,1% людей, які були або є у стосунках/шлюбі з військовослужбовцями, зустрічались з насиллям з боку інтимного партнера.

Після визначення результатів було проведено онлайн-бесіди з інтимними партнерами військовослужбовців, які зустрічались з насиллям (зі збереженням анонімності). Метою було

виявити, чи збільшилась суб'єктивна інтенсивність насильницьких дій після початку повномасштабної війни в Україні. Питання були спрямовані на визначення ретроспективи і можливого збільшення інтенсивності рівня насилля. Результати викладені у табл. 2.

Таблиця 2

Дослідження зростання інтенсивності насилля у сім'ях військовослужбовців

n=21

<i>Інтенсивність насильства в сім'ях військовослужбовців</i>	
Опитано людей	21
Проведено бесід	8
Спостерігали збільшення інтенсивності насилля у сім'ї	5
Результати у відсотках	23,8%

Результати проведеного опитування засвідчили, що з насиллям у сім'ї прямо чи опосередковано зіткнулося більше третини респондентів. Відповідно можна зробити висновок, що насильство в сім'ї є однією з найбільш розповсюджених соціальних проблем в Україні, яка потребує активізації діяльності органів влади для профілактики насильству та вдосконалення існуючого законодавства. Вважаємо, що збільшення інтенсивності насилля може бути пов'язано з початком повномасштабної війни. Як видно з отриманих даних, 23,8% респондентів спостерігали збільшення інтенсивності насилля, незалежно від того, в якій формі його було вчинено.

Наступним етапом нашого дослідження було виокремлення видів насильства, які найчастіше зустрічаються в українських сім'ях військовослужбовців. Наочно отримані результати наведено у табл. 3.

Таблиця 3

Визначення розповсюженості видів насилля в сім'ях військовослужбовців

n=21

<i>Види насилля</i>	<i>N</i>	<i>%</i>
Не зустрічались з насиллям	13	61,9
Психологічне насилля	6	28,5
Психологічне, фізичне, економічне і сексуальне насилля	1	4,8
Психологічне і сексуальне насилля	1	4,8

За результатами опитування найрозповсюдженішим є психологічне насилля, з ним зустрічались загалом 38,1% респондентів. Жертвами тільки психологічного насилля стали 28,5%, з усіма видами насилля зустрічались 4,8%, з психологічним і сексуальним – 4,8% опитаних, зовсім не зустрічались з насиллям у сім'ї 61,9% досліджуваних.

За результатами проведених окремих онлайн-бесід з респондентами, які зустрічались з насиллям, було визначено, що 19% досліджуваних відмічали зростання інтенсивності психологічного насилля зі сторони партнера. Водночас збільшення психологічного насилля у поєднанні з сексуальним відмітили 4,8% опитуваних.

Результати бесіди з респондентами, як зустрічались з насиллям

n=8

<i>Інтенсивність насильства в сім'ях військовослужбовців</i>		
	<i>N</i>	<i>%</i>
Проведено бесід	8	38,1
Спостерігали збільшення психологічного насилля	4	19
Спостерігали збільшення психологічного і сексуального насилля	1	4,8

Виходячи з наведених даних, отриманих в результаті проведеного дослідження, про насильство в українських сім'ях можна говорити як про одну з найбільш поширених соціальних проблем – його зазнавали більше третини респондентів – 38,1%, більшість з них жінки 33,33%.

Відповідно до результатів дослідження нами були розроблені рекомендації щодо профілактики та реагування на насилля. Впоратись з проявом насилля самостійно можна наступним чином:

- обговоріть з кривдником за допомогою «Я-висловлювання» те, що вам не подобається у стосунках. Починайте діалог зі слів: «Я почуваю себе некомфортно, коли ти мене контролюєш»;

- ігноруйте кривдника. Намагайтеся уникати ситуацій, що можуть спровокувати прояв насилля. Подібна поведінка не є ознакою боягузтва, адже навпаки, зробити це іноді набагато складніше, ніж віддатися емоціям;

- використовуйте гумор, якщо ситуація не дозволяє вам спокійно піти. Роблячи це, ви зможете заплутати кривдника та відволікти його/її, щоб вони більше не намагалися вас дратувати;

- контролюйте гнів. Адже це те, що шукають злочинці. Говоріть спокійно і впевнено, демонструючи духовну силу;

- не використовуйте фізичну силу. Нападники застосовують силу лише тоді, коли бачать можливість. Чим агресивніші ви, тим більша ймовірність, що ви опинитеся в ситуації, яка загрожує вашій безпеці та здоров'ю;

- не соромтеся обговорювати такі загрозливі ситуації з кимось, кому довіряєте;

- у разі використання фізичної сили по відношенню до вас звертайтеся до правоохоронних органів;

- звертайтеся до соціальних центрів, де вам готові надати безкоштовну допомогу та прихисток.

Рекомендації для психологів і соціальних працівників для роботи з постраждалими:

- використовуйте активне слухання;

- виявляйте довіру – це допоможе іншій людині зрозуміти, що ви повністю на її боці;

- проявіть емпатію – це допоможе співрозмовнику зрозуміти, що ви за нього переживаєте, співчуваєте йому;

- не звинувачуйте – це допоможе людині зрозуміти, що вона не несе відповідальності за те, що сталося;

- психопросвіта, розбір проявів насильства та методи їх відслідковування. Ознайомте потерпілих з правами асертивності;
- для успішного запобігання та боротьби з насильством необхідно навчати навичкам ефективного спілкування та мирного вирішення конфліктів.

Ці рекомендації допоможуть людям, які потерпають від насилля, уникати конфліктних ситуацій та у разі його виникнення відстоювати свою позицію і захищати себе. Для психологів були розроблені рекомендації щодо правил вислуховування потерпілих та налагодження довірливих стосунків з ними, а згодом сприяння розвитку навичок асертивності у клієнтів.

Висновки

У статті приділено увагу насиллю, з яким може зустрітися сім'я військовослужбовця, внаслідок можливих змін у психоемоційному стані і поведінці людини з бойовим досвідом.

Травматичні події можуть впливати на психоемоційний стан військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, ускладнюючи формування конструктивних стосунків у сім'ї. У таких ситуаціях може виникати напруга між родинами, і психологічної допомоги потребують не лише самі ветерани, а й їхні родини.

Збільшення суб'єктивного рівня насилля з початку повномасштабної війни в Україні підтверджують результати проведеного опитування, де було визначено, що рівень насильства (включаючи психологічне) у сім'ях військових становить 38,1%, а жертвами насильства частіше стають жінки 33,33%. Результати бесід з респондентами, які зустрічались з насиллям, показали, що 23,8% людей помітили збільшення інтенсивності насилля з початку повномасштабної війни.

Також встановлено, що в українських сім'ях можна говорити про насильство як про одну з найбільш поширених соціальних проблем в Україні, адже його зазнавали більше третини респондентів.

Поширення інформації про неприпустимість насильства є одним із можливих способів попередження домашнього насильства. Слід також висвітлити інформацію про можливі шляхи виходу із ситуації, органи, до яких можна звернутися та за яких обставин, а також більш детальну інформацію про саме явище домашнього насильства та його можливі форми. Особливу увагу слід звернути на сексуальне та психологічне насильство – про перше часто говорять неохоче, не як про прояв насильства, тоді як про друге – як соціальну норму.

Було розроблено рекомендації для потерпілих та для психологів. Вони покликані запобігти і зменшити конфліктність у стосунках та їх інтенсивність, закликають звертатись за допомогою до спеціалістів і соціальних співробітників.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у поглибленому вивченні зазначеної проблематики; дослідженні та порівнянні даних щодо частоти скоєння насилля серед особистостей, які не перебувають у стосунках з військовими; розробці корекційних та профілактичних програм для військових з метою зниження насилля у сім'ї.

Література

1. Герман, Д. (2015). *Психологічна травма та шляхи до видужання: наслідки насильства – від знуцань у сім'ї до політичного терору*. Львів : Вид-во Старого Лева.
2. Павлиш, С.О. (2010). (Ред.). *Проблема насильства в українських сім'ях. Соціологічне опитування*. С.О. Павлиш (Ред.). Запоріжжя : Вид-во Друкарський світ.

3. Предместніков, О.Г. (2008). *Насильство в сім'ї як злочин: причини, виявлення і розслідування. Тактикопсихологічні основи* (Монографія). Херсон : Вид-во Айлант.
4. Garcia-Moreno, Henrika, J., Ellsberg, M., Heise, L. & Watts, C. (2006). Prevalence of intimate partner violence. Findings from the WHO multi-country study on women's health and domestic violence. *Lancet*, 368(9543), 1260–1269. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(06\)69523-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(06)69523-8)
5. Marshall, A.D., Panuzio, J., & Taft, C.T. (2005). Intimate partner violence among military veterans and active duty servicemen. *Clinical Psychology Review*, 25(7), 862–876.
6. Plümper, T., & Eric, N. (2006). The unequal burden of war: The effect of armed conflict on the gender gap in life expectancy. *International Organization*, 60(3), 723–754.
7. Saile, R., Neuner, F., Ertl, V., & Catani, C. (2013). Prevalence and predictors of partner violence against women in the aftermath of war: A survey among couples in Northern Uganda. *Social Science & Medicine*, 86(1), 17–25. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.02.046>
8. World Health Organization. (2014). Violence against women. *Intimate partner and sexual violence against women. Intimate partner and sexual violence have serious short- and long-term physical, mental and sexual and reproductive health problems for survivors*. Fact sheet. Geneva, Switzerland : Author. Режим доступу: <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/violence-against-women>

References

1. Herman, D. (2015). *Psykhologichna travma ta shliakhy do vyduzhannia: naslidky nasylstva – vid znushchan u simi do politychnoho teroru [Psychological trauma and paths to the point of view: the traces of violence - in the mind of the sim's to political terror]*. Lviv : View of Old Lion [in Ukrainian].
2. Pavlish, S.O. (2010). *Problema nasylstva v ukrainskykh simiakh. Sotsiologichne opytuvannia [The problem of violence in Ukrainian families. Sociological experience]*. S.O. Pavlish (Ed.) Zaporizhzhya : View of Drukarska svit [in Ukrainian].
3. Predmestnikov, O.G. (2008). *Nasylstvo v simi yak zlochyn: prychny, vyavlennia i rozsliduvannia. Taktikopsykhologichni osnovy [Violence in the family as a crime: causes, detection and investigation. Tactico-psychological bases]*. Kherson : Aylant Publishing House [in Ukrainian].
4. Garcia-Moreno, Henrika, J., Ellsberg, M., Heise, L., & Watts, C. (2006). Prevalence of intimate partner violence. Findings from the WHO multi-country study on women's health and domestic violence. *Lancet*, 368(9543), 1260–1269. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(06\)69523-8](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(06)69523-8)
5. Marshall, A.D., Panuzio, J., & Taft, C.T. (2005). Intimate partner violence among military veterans and active duty servicemen. *Clinical Psychology Review*, 25(7), 862–876.
6. Plümper, T., & Eric, N. (2006). The unequal burden of war: The effect of armed conflict on the gender gap in life expectancy. *International Organization*, 60(3), 723–754.
7. Saile, R., Neuner, F., Ertl, V., & Catani, C. (2013). Prevalence and predictors of partner violence against women in the aftermath of war: A survey among couples in Northern Uganda. *Social Science & Medicine*, 86(1), 17–25. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2013.02.046>
8. World Health Organization. (2014). Violence against women. *Intimate partner and sexual violence against women. Intimate partner and sexual violence have serious short- and long-term physical, mental and sexual and reproductive health problems for survivors*. Fact sheet. Geneva, Switzerland : Author. Retrieved from <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/violence-against-women>

STUDY OF THE INTENSITY AND TYPES OF VIOLENCE IN THE FAMILIES OF MILITARY SERVICEMEN

Ivan Klymenko

PhD in Psychology, Professor of the Department of Psychology Educational
and Scientific Institute of Psychology and Social Sciences PJSC

Interregional Academy of Personnel Management «MAUP»

2, Frometivska Str., Kyiv, Ukraine, 03039

neffalimm@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3119-7494>

Oleksandr Konev

Master's Degree Student, Specialty "Counseling Psychology",

Faculty of Psychology

National Pedagogical Drahomanov University

9, Pyrohov Str., Kyiv, Ukraine, 01601

a.konev.off@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8359-0250>

Abstract

The article analyzes the psychological factors and types of violence, their impact on relationships in servicemen's families. The theoretical analysis of sources shows that the most typical delayed responses to stress are irritability, aggressiveness, nervousness, inability to relax, tremors, increased reactivity, anxiety, apathy, depression and pessimism, sleep disturbances, nightmares, memory loss, poor concentration, preoccupation with memories of war, fear, suspicion, destructive personality changes. The results of a survey of intimate partners of military personnel are presented, and the types of violence they encountered and their subjective intensity are identified. The survey results of violence types in the servicemen families and their subjective level are presented. Intimate partners of servicemen were selected as respondents. Based on the results obtained, interviews were conducted with intimate partners who suffered from violence. The main purpose of the interviews was to determine the probability of an increase in the subjective intensity of violence after the outbreak of a full-scale war in Ukraine. The results. It has been empirically determined that 38.1% of people who have been in a relationship with military personnel have experienced intimate partner violence. It has been established that psychological violence is the most common type of violence (38.1%), and women are more likely to be victims (33.33% of 38.1%). The results of interviews with respondents who have experienced violence showed that 23.8% of people noted an increase in the violence intensity committed against them since the beginning of the full-scale war. Conclusions. It has been established that violence in Ukrainian families is one of the most widespread social problems, as more than a third of respondents have experienced it. Based on the survey and interview data, recommendations for violence prevention were developed. At the same time, the provided recommendations can be used as self-help in situations of committed or possible violence and in cases where the individual does not have the opportunity to seek qualified help.

Keywords: violence, physical violence, psychological violence, economic violence, sexual violence.

Подано 20.11.2022

Рекомендовано до друку 20.12.2022

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Анастасія Курова

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології

Одеський Національний університет імені І.І. Мечникова

65082, Україна, м. Одеса, вул. Дворянська, 2

nastusha-k@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-6595-492X>

Researcher ID: [AAB-3476-2022](https://orcid.org/0000-0001-6595-492X); Scopus Author ID: 57222469846

Анотація

Мета статті полягає в презентації результатів емпіричного дослідження особливостей психологічного здоров'я студентської молоді в умовах невизначеності. *Методи дослідження*. Теоретичні: аналіз, узагальнення, систематизація вітчизняних та зарубіжних досліджень; емпіричні: тестування. *Результати та висновки*. Сучасна українська психологічна наука в умовах війни актуалізує увагу на розв'язанні нагальних питань підтримки та збереження психологічного здоров'я молодого покоління, оскільки після перемоги докорінно зміняться вектори індивідуального та соціального існування особистості. На порядку денному перед молоддю будуть поставлені питання відновлення та розбудови потужної держави та пошук свого місця в цьому процесі. У вітчизняній та зарубіжній науці особлива дослідницька увага приділяється розробці прийомів та методів підтримки психосоматичного здоров'я та надання психологічних послуг населенню, розумінню психологічного здоров'я як критерію внутрішньої свободи та умови професійного розвитку особистості. Констатовано, що у представників студентської молоді основні особистісні конструкти сформовані на достатньому рівні, що дозволяє підтримувати їх психологічне здоров'я в умовах невизначеності. Розвинута саморегуляція та достатній рівень нервово-психічної стійкості сприяють формуванню та просоціальної реалізації особистісної адаптивності, а такі важливі компоненти як: лабільність психіки, високий рівень саморегуляції, адекватна самооцінка та самосприйняття, продуктивна соціалізація суттєво зменшують негативні впливи емоційних станів, попереджують формування стресу, сприяють готовності до дій у невизначеній ситуації. Найбільш виразними та стабільними особистісними характеристиками, які розкривають продуктивність процесу адаптації в умовах невизначеності в сучасній молоді, є поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість. Особистісний адаптаційний потенціал молоді в нашій вибірці є високим, що можна розглядати як позитивний показник активності їхнього пристосування до невизначених умов середовища. Подальші наукові розвідки будуть спрямовані на семантичне наповнення кожного компонента психологічного здоров'я молоді в ситуації невизначеності.

Ключові слова: психологічне здоров'я, студентська молодь, ситуація невизначеності, адаптаційний потенціал, локус контролю, вольовий контроль.

Вступ

Активне протистояння України загарбницькій російській агресії та перебування українців у складних соціально-економічних та психологічно-побутових умовах, формують принципово новий тип особистості – національно свідомої, патріотичної, здатної до тривалого автономного функціонування в умовах невизначеності. Перемога нашої держави у війні та

відновлення українських міст актуалізують розвиток саме такого психотипу. Тому сьогодні на порядку денному української психології постає питання підтримки та збереження психологічного здоров'я молоді, для якої війна стала новою реальністю. Відповідно, головним орієнтиром індивідуального та соціального функціонування молоді після перемоги буде пошук способів відновлення себе та Батьківщини.

Саме тому підвищеної дослідницької уваги потребує вивчення ресурсної сфери особистості, яка перебуває в умовах невизначеності, а саме, її психологічного здоров'я. У зв'язку з цим в сучасній українській науці про людину психологія здоров'я набуває інноваційного змісту та громадського значення.

Українські вчені, досліджуючи особливості психологічного здоров'я особистості в умовах невизначеності, виділяють наступні важливі теоретико-методологічні та практичні аспекти: співвідношення категорій психологічного та психічного здоров'я (Двіжона, 2019; Шаронова, 2013; Штифурак, 2019); домінування емоційно-особистісної сфери психологічно здорової людини (Максименко, 2021; Курова, 2022); виділення комунікативних, морально-етичних та духовних компонентів психологічного здоров'я особистості (Тимофієва, 2018); висвітлення психологічного здоров'я як важливої умови соціальної активності (Коцан 2009; Ложкін, 2009;) та професійного розвитку особистості (Білозерська, 2017; Павлик, 2008), як критерій внутрішньої свободи (Галецька, 2014; Завгородня, 2017) та ін. Окрім того, в умовах невизначеності актуальними стають питання розробки нових прийомів та методів підтримки психосоматичного здоров'я, надання психологічних послуг населенню (Корнієнко, 2017).

В зарубіжній психології основний дослідницький акцент ставиться на можливості підтримки психологічного здоров'я шляхом зменшення особистого занепокоєння (Hardy, 2000), зниження тривожності (Gould & Udry, 2004; Gould & Krane, 1992) та рівня стресу (Willis & Campbell, 1992), або його покращення шляхом підвищення мотивації та самооцінки (Scanlan & Stein, 2005). У структурі психологічного здоров'я особистості зарубіжні вчені виділяють такі основні компоненти: добре душевне та фізичне самопочуття; сформовану самоактуалізацію і повагу до себе та інших (Becker & Diamond, 2003). Основними критеріями психологічного здоров'я в умовах невизначеності вважають адаптивність у комунікативній сфері, здатність до саморегуляції, адекватність цілепокладання та сенсоприйняття, активність на шляху до досягнення поставлених цілей, критичну самооцінку (Kahn & Wolfe, 2010; Scanlan & Stein, 2005).

Враховуючи вище зазначене, основною **метою** нашої статті стала презентація результатів емпіричного дослідження особливостей психологічного здоров'я студентської молоді в умовах невизначеності. Відповідно до мети були сформульовані **завдання** дослідження: 1) провести теоретичний аналіз вітчизняних та зарубіжних наукових досліджень для визначення ступеня розробленості проблеми у сучасній науці; 2) емпірично дослідити особливості психологічного здоров'я студентської молоді в умовах невизначеності.

Методи дослідження

Для проведення емпіричного дослідження нами був укладений методичний комплекс, який містив: багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність» А.Г. Маклакова та С.В. Чермяніна; тест-опитувальник вольового самоконтролю О.Г. Зверкова та Е.В. Ейдемана; опитувальник «Мотивація успіху та страху невдач» А.О. Реана; методика «Рівень суб'єктивного контролю» Е.Ф. Бажіна, Є.А. Голинкіної та О.М. Еткінда; тест-опитувальник довільного самоконтролю Г.С. Нікіфорова, В.К. Васильєва та С.В. Фірсової.

Для можливості порівняння в єдиній системі отримані дані були переведені нами у відсотки та виділені рівні їхнього розвитку. Високий (0-40%) та середній (41-60%) рівні: якщо

респондент набирає означену кількість балів, можна констатувати, що процес адаптації до умов невизначеності відбувається успішно. Низький рівень (61-100%) свідчить, що респондент потребує підвищеної психологічної уваги та підтримки під час перебування у невизначеній ситуації.

Емпіричну вибірку нашого дослідження склали студенти закладів вищої освіти денної та заочної форм навчання м. Одеси, 400 осіб у віці від 17 до 32 років.

Результати та дискусії

Розглядаючи психологічне здоров'я як потенційну можливість повноцінного особистісного розвитку, усвідомлення неповторності себе та інших, адекватне ставлення до себе та до оточуючих, здатність до цілепокладання, наявність сенсу життя, розвинені навички особистісної саморегуляції, усвідомлення відповідальності за події та результат власного життя, в основну структуру психологічного здоров'я молоді ми включили розвинені здібності, навички вольового самоконтролю, адекватне переживання власних успіхів та невдач, інтервальну локалізацію відповідальності за значущі події свого життя.

Аналіз табл. 1 дозволив нам констатувати, що за результатами опитувальника «Адаптивність» кількісні показники таких важливих шкал, як «Поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість», «Комунікативний потенціал» та «Морально-етична нормативність» фіксуються в межах середніх значень. Водночас, найбільш виразною особистісною характеристикою, яка є стабільною та визначає ефективність процесу адаптації в умовах невизначеності в респондентів, є поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість (5,684±0,205).

Таблиця 1

Описові статистики структурних компонентів психологічного здоров'я

Методичний комплекс	M	m	SD	min	max
<i>Багаторівневий особистісний опитувальник «Адаптивність»</i>					
Поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість	5,684	0,205	2,343	1	11
Комунікативний потенціал	5,017	0,107	1,224	2	9
Морально-етична нормативність	4,816	0,103	1,177	2	7
Особистісний потенціал адаптації	7,431	0,185	2,135	2	10
<i>Тест-опитувальник вольового самоконтролю</i>					
Наполегливість	9,295	0,176	1,998	2	12
Самовладання	8,140	0,178	2,018	2	11
Вольовий самоконтроль	17,442	0,302	3,430	5	23
<i>Опитувальник «Мотивація успіху та страху невдач»</i>					
Рівень мотивації	14,823	0,248	2,770	2	19
<i>Методика «Рівень суб'єктивного контролю»</i>					
Загальна інтервальність	5,017	0,065	0,728	2	7
Інтервальність в галузі досягнень	5,968	0,068	0,761	4	8
Інтервальність в галузі невдач	3,606	0,047	0,492	3	4
Інтервальність в галузі виробничих відносин	5,017	0,058	0,674	4	7
Інтервальність в галузі міжособистісних відносин	5,598	0,046	0,539	3	6
Інтервальність в сімейних відносинах	5,828	0,045	0,503	5	7
Інтервальність відносно здоров'я і хвороби	4,094	0,052	0,578	3	5

Продовження таблиці 1

Методичний комплекс	M	m	SD	min	max
<i>Тест-опитувальник довільного самоконтролю</i>					
Самоконтроль в емоційній сфері	13,442	0,278	3,148	4	21
Самоконтроль в діяльності	19,166	0,378	4,243	4	25
Соціальний самоконтроль	16,839	0,277	3,113	6	24
Загальний самоконтроль	49,408	0,743	8,335	20	66гл

Примітка: **M** – середнє арифметичне, **m** – стандартна помилка середнього, **SD** – стандартне відхилення, **min** - мінімальне значення варіаційного ряду, **max** – максимальне значення варіаційного ряду.

Отримані результати підтверджують наше припущення щодо особливої особистісної значущості компонентного складу психологічного здоров'я студентської молоді та необхідності розробки спеціальних технологій його підтримки. Так одержані показники вказують, що в даній вибірці розвинута саморегуляція й достатній рівень нервово-психічної стійкості забезпечують реалізацію особистісної адаптивності та такі її важливі компоненти як: лабільність психіки, високий рівень саморегуляції, адекватна самооцінка та самосприйняття, продуктивна соціалізація. Сформованість та вияв зазначених компонентів високої адаптивності суттєво зменшують негативні впливи емоційних станів, попереджають формування стресу, сприяють готовності до дій у невизначеній ситуації.

Отже, у нашій вибірці студентської молоді важливими характеристиками *адаптивного потенціалу* є здатність контролювати власну поведінку, адекватно оцінювати себе та події реального життя.

Показник «Особистісний потенціал адаптації» продемонстрував максимальний розкид балів, а «Морально-етична нормативність» – мінімальний. Наша вибірка щодо поведінкової регуляції гетерогенна, а за рівнем соціалізації, усвідомленням своєї ролі в групі, прагненням дотримуватися норм поведінки вони однорідні. Орієнтуючись на виявлені особливості у досліджуваній вибірці, можемо стверджувати, що особистісний потенціал адаптації студентів був підвищеним, що в свою чергу є позитивним маркером активності їхнього пристосування до невизначених умов середовища.

Таблиця 2

Рівень розвитку адаптаційних здібностей як компоненту психологічного здоров'я

Показник		Рівні		
		Низький	Середній	Високий
Поведінкова регуляція та нервово-психічна стійкість	n	0	15	118
	%	0	11,278	88,722
Комунікативний потенціал	n	9	27	96
	%	6,818	20,455	72,727
Морально-етична нормативність	n	4	8	45
	%	7,018	14,035	78,947
Особистісний потенціал адаптації	n	0	15	118
	%	0	11,278	88,722

Результати емпіричного дослідження, наведені у табл. 2, доводять, що рівень адаптаційних здібностей студентської молоді переважно *високий*, що свідчить про здійснену адаптацію до умов невизначеності. Вияв *середнього рівня* можна розглядати як потенційний компонент реалізації адаптивних здібностей та психологічного здоров'я в умовах невизначеності.

Пильність дослідницької уваги до показників адаптаційних можливостей молоді не випадкова, оскільки, на наш погляд, саме вона складає важливу характеристику психологічного здоров'я – вміння продуктивно переживати та діяти у невизначених ситуаціях. У нашій емпіричній вибірці відсутній *низький рівень* поведінкової регуляції та нервово-психічної стійкості, *середній рівень* складає 11,278 а високий – 88,722%.

Отже, спираючись на отримані дані, ми можемо констатувати не тільки високий рівень нервово-психічної стійкості та поведінкової регуляції, але й розвинену здатність адекватно сприймати ситуацію невизначеності та оцінювати себе в ній.

Комунікативний потенціал наших респондентів в структурі психологічного здоров'я є також значущим, оскільки комунікативні здібності як важлива умова збереження психологічного здоров'я в ситуації невизначеності створюють підстави для застосування принципово нового підходу до формування психологічно здорової особистості у специфічних умовах сьогодення. Виявлені у наших респондентів *високий* (72,727%), *середній* (20,455%) та *низький* (6,818%) рівні комунікативного потенціалу розкривають можливості щодо формування психологічного здоров'я.

В умовах війни, яку ми розглядаємо як приклад ситуації невизначеності, особливого значення набуває моральний розвиток особистості і це торкається не лише законів ведення війни, але й активного волонтерства, допомоги сусідам, односельцям, навіть тваринам, які постраждали від війни. Тому ми й розглядаємо морально-етичну нормативність як важливий компонент психологічного здоров'я сучасної молоді. Дотримання загальнолюдських моральних норм та вимог до моральної поведінки входять в саму сутність психологічно здорової особистості, формують емпатійні переживання, створюють нові потреби та просоціальну активність молоді людини.

Серед наших респондентів *низький рівень* розвитку морально-етичної нормативності складає 7,018%, *середній* – 14,035%, а *високий* – 78,947%, що підтверджує значення моральної складової у формування психологічного здоров'я.

Усереднені дані по нашій вибірці за *особистісним потенціалом* як складним симптомокомплексом, розкривають здатність особистості до усвідомленої, проактивної взаємодії з соціумом на соціальному, культуральному та життєстворювальному рівнях. Було констатовано, що *низький рівень* особистісного потенціалу у студентської молоді не зафіксований (0%), *середній* складає 11,278%, а *високий* – 88,722%. Ці дані переконливо доводить наявність потенціалу тих особистісних утворень, які в подальшому лежать в основі підтримки належного рівня психологічного здоров'я молоді в умовах невизначеності.

Ми можемо припустити, що в ситуації невизначеності особистісний потенціал як важлива складова частина психологічного здоров'я студентської молоді може реалізовуватися у трьох основних векторах – щодо критичного усвідомлення нової інформації або в умовах її відсутності, щодо адекватної оцінки невизначеного явища та щодо продуктивної діяльності в умовах невизначеності.

Аналіз кількісних даних за методикою «*Вольовий самоконтроль*» доводить, що вираженість показників довільності досліджуваних вище за середній. Необхідно підкреслити,

що наполегливість студентів незначно, але домінує над їхнім самоконтролем, саморегуляцією, що вказує на відносну перевагу прагнення до завершення дії над рівнем довільного контролю власних емоційних реакцій. Водночас це доводить достатню розвиненість здатності контролювати власні вчинки, емоції та потяги в ситуації невизначеності. Така характеристика вольової сфери позитивно впливає на психологічне здоров'я молоді та сприяє його збереженню.

В цілому, узагальнюючи результати діагностики здатності до вольового самоконтролю, можна констатувати притаманні сучасній студентській молоді упевненість, відповідальність, реалістичність соціальних настанов, розвинене почуття громадського обов'язку. Наші респонденти зріло розподіляють власні зусилля щодо подолання невизначеної ситуації з дотриманням морально-етичних норм, просоціально спрямовані. Наполегливість та самовладання як специфічні складові психологічного здоров'я в умовах невизначеності, відображені достатнім рівнем розвитку, що емпірично підтверджує працездатність, активне прагнення до подолання невизначеної ситуації. Основною метою молоді в умовах війни є прагнення до завершення розпочатих справ, подолання перешкод на цьому шляху, виконання свого соціального обов'язку. Але, при надмірній активності у цьому напрямку є ризики зниження пластичності реагування на швидкозмінні умови.

Прояв *самовладання*, як показника розвиненості довільного контролю станів та емоцій відображено на достатньому рівні. Це дозволяє нам констатувати розвинену нервово-психічну стійкість, упевненість в собі, готовність до сприйняття нового, з одночасною наявністю традиційних поглядів та внутрішньою збалансованістю.

Результати діагностики за методикою «*Мотивація успіху та страху невдач*» показали яскраву тенденцію домінування мотивації на досягнення успіху: в наших респондентів констатована орієнтація на наполегливість у цілепокладанні досягнення конструктивних, позитивних цілей, упевненість в успіху своєї справи, активність, відповідальність та ініціативність.

У досліджуваній групі студентської молоді високий рівень мотивації досягнення констатовано у 29,18% вибірки, середній – у 42,95%, низький – у 25,73%, а орієнтація на уникнення невдач у 2,14%. Такий позитивний рівень їхньої мотивації досягнення успіху ми можемо пояснити особистісною та суспільною зрілістю, яка проявилася в період російської агресії (абсолютна більшість наших респондентів мають виражену проукраїнську позицію, багато з них займаються волонтерською діяльністю).

Вивчення специфіки *локусу контролю* студентської молоді продемонструвало тенденцію до рівноваги між інтернальністю та екстернальністю, на що вказує середній рівень загальної інтернальності ($5,016 \pm 0,064$ стени).

Важливо зауважити, що специфіка локалізації відповідальності сучасної студентської молоді має значення не тільки для формування психологічного здоров'я в ситуації невизначеності, але й у зрозумілих, стандартних життєвих подіях, оскільки індивідуальний локус контролю є універсальним маркером для розуміння поведінки суб'єкта у будь-яких ситуаціях.

Можна припустити, що в мирний час студенти частіше схильні приписувати збігу обставин результати виникнення подій, тоді як в умовах війни вони розуміють, що всі події, які відбуваються в державі (просування ЗСУ, звільнення від загарбників населених пунктів, взагалі шлях до перемоги) є результатом персональної участі та відповідальності кожного громадянина, тому вони відчувають власну приналежність до подій в Україні. Більш того,

студенти з нашої емпіричної вибірки не тільки вважають, що більшість подій є результатом їхньої громадянської відповідальності, але й можуть управляти власними діями.

Вказані особливості стосуються всіх вивчених компонентів інтернальності, за винятком інтернальності в галузі невдач, середні значення по всій вибірці були достатньо низькими ($3,60 \pm 0,047$). Низькі показники свідчать про те, що студенти адекватно сприймають усі події свого життя, розуміють, що не завжди людина здатна впливати на виникнення та розвиток негативних подій, але може їх адекватно оцінювати та гідно поводитися.

Найбільш вираженим показником *довільного самоконтролю* в групі студентської молоді є самоконтроль в діяльності (показники вищі за середні). Тобто, самоконтроль в діяльності сучасної молоді базується на розвиненій рефлексії зворотних зав'язків, здатності оцінювати, порівнювати, спиратися на найкращі зразки у професійній сфері. Але наша група за цим показником є гетерогенною, що свідчить про розходження інтересів та пріоритетів в даній соціальній ситуації.

Показник *соціального самоконтролю* в нашій вибірці також вище за середній: студенти добре усвідомлюють соціальні вимоги до себе як до громадянина, прагнуть їх ретельно дотримуватися, піклуються про власну соціальну репутацію. Середній рівень самоконтролю в емоційній сфері доводить, що студенти ефективно опановують власні емоції та переживання, але індивідуальний репертуар цих переживань дещо обмежений. Як позитивне можна вказати підвищений загальний рівень довільного самоконтролю, що дозволяє фіксувати стійкість у планах сучасної молоді, їхню реалістичність та соціальну спрямованість.

Висновки

Таким чином, особливого значення в умовах російської агресії набувають питання формування та збереження психологічного здоров'я молоді. Вивчаючи різні аспекти психологічного здоров'я, вітчизняні психологи висвітлюють такі теоретико-методологічні та практичні аспекти, як: співвідношення психологічного та психічного здоров'я, специфіку афективної сфери психологічно здорової особистості, виявлення основних комунікативних, морально-етичних та духовних конструктів у складі психологічного здоров'я як важливого підґрунтя просоціальної активності, розробка ефективних прийомів та методів підтримки психосоматичного здоров'я як критерію внутрішньої свободи та умови професійного розвитку особистості тощо.

В умовах невизначеності особистісний потенціал як складова частина психологічного здоров'я студентської молоді може реалізовуватися у трьох основних векторах – щодо критичного усвідомлення нової інформації або в умовах її відсутності, щодо адекватної оцінки невизначеного явища та щодо продуктивної діяльності в умовах невизначеності.

Констатовано, що у представників студентської молоді основні компоненти психологічного здоров'я сформовані достатньо та сприяють його підтримці в умовах невизначеності. Виражена мотивація на досягнення успіху підтверджує, що молодь орієнтована на наполегливість у досягненні конструктивних цілей, упевнена в успіху своєї справи, активна, відповідальна та ініціативна. В даній вибірці студентської молоді важливими ознаками адаптивного потенціалу є здатність до самоконтролю власної поведінки, адекватного оцінювання себе та події реального життя.

Крім того, емпірично доведено, що вираженість показників довільності в даній вибірці вище за середню, наполегливість незначно домінує над самоконтролем та саморегуляцією, що свідчить про відносну перевагу прагнення до завершення дії над рівнем довільного контролю

власних емоційних реакцій. Водночас це доводить достатню розвиненість здатності контролювати власні вчинки, емоції та потяги в ситуації невизначеності. Така характеристика вольової сфери позитивно впливає на психологічне здоров'я молоді та сприяє його збереженню.

Подальші наукові розвідки будуть спрямовані на семантичне наповнення кожного компонента психологічного здоров'я молоді в ситуації невизначеності.

Література

1. Білозерська, С. (2017). Психічне здоров'я педагога як умова ефективної професійної діяльності. *II Всеукраїнська наук.-практичної конференція. «Психічне здоров'я особистості у кризовому суспільстві».*(м. Львів, 2017 рік), (с. 33–39). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ.
2. Галецька, І.І. (2014). Психологічне здоров'я як критерій внутрішньої свободи. *Психологічні студії Львівського університету, 1*, 79–85.
3. Двіжона, О.В. (2019). Вплив чинників на порушення психічного здоров'я дітей із дискантних сімей. *Психологічні перспективи, 13*, 107 – 114. Луцьк : РВВ Вежа Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки.
4. Завгородня, О.В. (2017). Проблема психологічного здоров'я. Теоретичні та прикладні аспекти. *Психологія і суспільство, 3*, 124–137.
5. Корнієнко, О.В. (2017). *Підтримання психосоматичного здоров'я практично здорових людей.* Київ : ВПЦ «Київський університет».
6. Коцан, І.Я., Ложкін, Г.В., & Мушкевич, М.І. (2018). *Психологія здоров'я людини.* Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки.
7. Курова, А.В. (2022). Емоційно-ціннісна парадигма дослідження психологічного здоров'я в умовах невизначеності. *Габітус, 39*, 217–223.
8. Максименко, С.Д. (2021). Теоретико-методологічні засади психологічного проектування, розвитку, самоздійснення особистості дитини: майбутнє нації необхідно вирішувати. *Наукова доповідь загальним зборам НАПН України (19 листопада 2021 р).* *Вісник Національної академії педагогічних наук України, 3(2)*, 1–7. <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-2-1-5>
9. Павлик, Н. (2020). Психологічне здоров'я як передумова конструктивного особистісного розвитку педагога. *Психологічне здоров'я, 2(5)*, 83–109.
10. Тимофієва, М.П. (2018). Проблема комунікативних, морально-етичних чинників збереження психічного здоров'я молоді. *Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія, X(7)*, 498– 509.
11. Штифурак, В.С., & Шпортух, О.М. (2019). *Феноменологія, практика та корекція психологічного здоров'я особистості* (Монографія). Вінниця.
12. Ярема, Н.Ю. (2017). Психологічне здоров'я особистості. *Юридична психологія, 2*, 106– 113.
13. Becker, M., & Diamond, R. (2003). A new patient focused index for measuring quality of life in person with severe and persistent mental illness. *Qual. Life Re, 2*, 239–251.
14. Gould, D., & Udry, E. (2004). Psychological skills for enhancing performance: Arousal regulation strategies. *Medicine and Science in Sport and Exercise, 26*, 478–485.
15. Gould, D., & Krane, V. (1992). The arousal–athletic performance relationship: Current status and future directions. In T. S. Horn (Ed.). *Advances in sport psychology.* (pp. 119–142). Champaign, IL: Human Kinetics Publishers.
16. Kahn, R.L., & Wolfe, D.M. (2010). *Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity.* New York : John Wiley & Sons, Inc.
17. Hardy, L. (1990). A catastrophe model of performance in sport. In J. G. Jones & L. Hardy (Eds.). *Stress and performance in sport,* (pp. 81–106).
18. Scanlan, T.K., & Stein, G.L. (2005). An in-depth study of former elite figure skaters. Part 3. Sources of stress. *Journal of Sport Exercise Psychology, 13(2)*, 103–120.

19. Willis, J.D., & Campbell, L.F. (1992). *Exercise psychology*. Champaign, Illinois : Human Kinetics.

References

1. Bilozerska, S. (2017). Psykhichne zdorovia pedahoha yak umova efektyvnoi profesiinoi diialnosti [Teacher's mental health as a condition for effective professional activity]. *II Vseukrainska nauk.-praktychnoi konferentsiia. «Psykhichne zdorovia osobystosti u kryzovomu suspilstvi» – II All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. “Mental health of the individual in a crisis society”*. (Lviv, 2017), (pp. 33–39). Lviv : Lviv State University of Internal Affairs [in Ukrainian].
2. Haletska, I.I. (2014). Psykholohichne zdorovia yak kryterii vnutrishnoi svobody [Psychological health as a criterion of inner freedom]. *Psykholohichni studii Lvivskoho universytetu – Psychological studies of Lviv University, 1*, 79–85 [in Ukrainian].
3. Dvizhona O.V. (2019). Vplyv chynnykiv na porushennia psykhichnoho zdorovia ditei iz dyskantnykh simei [The influence of factors on mental health disorders of children from low-income families]. *Psykholohichni perspektyvy – Psychological perspectives, 13*, 107 – 114. Lutsk : RVV Vezha Volyn. national untu named after Lesya Ukrainka [in Ukrainian].
4. Zavorodnia, O.V. (2017). Problema psykholohichnoho zdorovia. Teoretychni ta prykladni aspekty [The problem of psychological health. Theoretical and applied aspects]. *Psykholohiia i suspilstvo – Psychology and Society, 3*, 124–137 [in Ukrainian].
5. Korniienko, O.V. (2017). *Pidtrymannia psykhosomatychnoho zdorovia praktychno zdorovykh liudei [Maintenance of psychosomatic health of practically healthy people]*. Kyiv : VOC “Kyiv University” [in Ukrainian].
6. Kotsan, I.Ia., Lozhkin, H.V., & Mushkevych, M.I. (2018). *Psykholohiia zdorovia liudyny [Psychology of human health]*. Lutsk : RVV Vezha Volyn. national untu named after Lesya Ukrainka [in Ukrainian].
7. Kurova, A. (2022). Emotsiino-tsinnisna papadyhma doslidzhennia psykholohichnoho zdopovia v umovakh nevyznachenosti [Emotional and value paradigm of psychological health research in conditions of uncertainty]. *Habitus – Habitus, 39*, 217 – 223 [in Ukrainian].
8. Maksymenko, S.D. (2021). Teoretyko-metodolohichni zasady psykholohichnoho proektuvannia, rozvytku, samozdiisnennia osobystosti dytyny: maibutnie natsii neobkhidno vyrishuvaty [Theoretical and methodological principles of psychological design, development, self-realization of the child's personality: the future of the nation must be decided]. *Naukova dopovid zahalnym zboram NAPN Ukrainy (19 lystopada 2021 r). Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy – Scientific report to the general meeting of the National Academy of Sciences of Ukraine (November 19, 2021). Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 3(2)*, 1–7 [in Ukrainian].
9. Pavlyk, N. (2020). Psykholohichne zdorovia yak peredumova konstruktyvnoho osobystisnoho rozvytku pedahoha [Psychological health as a prerequisite for constructive personal development of a teacher]. *Psykholohichne zdorovia – Psychological Health, 2(5)*, 83–109 [in Ukrainian].
10. Tymofiiieva, M.P. (2018). Problema komunikatyvnykh, moralno-etychnykh chynnykiv zberezhennia psykhichnoho zdorovia molodi [The problem of communicative, moral and ethical factors of preserving the mental health of young people]. *Aktualni problemy psykholohii: Psykholohiia navchannia. Henetychna psykholohiia. Medychna psykholohiia – Actual problems of psychology: Psychology of learning. Genetic psychology. Medical psychology, X(7)*, 498–509 [in Ukrainian].
11. Shtyfurak, V.S., & Shportun, O.M. (2019). *Fenomenolohiia, praktyka ta korektsiia psykholohichnoho zdorovia osobystosti [Phenomenology, practice and correction of psychological health of the individual]*. Vinnytsia [in Ukrainian].
12. Iarema, N.Iu. (2017). Psykholohichne zdorovia osobystosti [Psychological health of the individual]. *Yurydychna psykholohiia – Legal psychology, 2*, 106–113 [in Ukrainian].
13. Becker, M., & Diamond, R. (2003). A new patient focused index for measuring quality of life in person with severe and persistent mental illness. *Qual. Life Re, 2*, 239–251.
14. Gould, D., & Udry, E. (2004). Psychological skills for enhancing performance: Arousal regulation strategies. *Medicine and Science in Sport and Exercise, 26*, 478–485.

15. Gould, D., & Krane, V. (1992). The arousal–athletic performance relationship: Current status and future directions. In T. S. Horn (Ed.). *Advances in sport psychology*. (pp. 119–142). Champaign, IL: Human Kinetics Publishers.
16. Kahn, R.L., & Wolfe, D.M. (2010). *Organizational stress: Studies in role conflict and ambiguity*. New York : John Wiley & Sons, Inc.
17. Hardy, L. (1990). A catastrophe model of performance in sport. In J.G. Jones & L. Hardy (Eds.). *Stress and performance in sport*, (pp. 81–106).
18. Scanlan, T.K., & Stein, G.L. (2005). An in-depth study of former elite figure skaters. Part 3. Sources of stress. *Journal of Sport Exercise Psychology*, 13(2), 103–120.
19. Willis, J.D., & Campbell, L.F. (1992). *Exercise psychology*. Champaign, Illinois : Human Kinetics.

PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL HEALTH OF STUDENT YOUTH IN CONDITIONS OF UNCERTAINTY

Anastasiia Kurova

PhD in Psychology, Associate Professor of Department of Social Psychology

I.I. Mechnikov Odesa National University

2, Academichna Str., Odessa, Ukraine, 65009

nastusha-k@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0001-6595-492X>

Researcher ID: [AAB-3476-2022](https://orcid.org/0000-0001-6595-492X); Scopus Author ID: 57222469846

Abstract

The purpose of the article is to represent the results of an empirical study of the psychological health of student youth in conditions of uncertainty. Research methods. Theoretical: analysis and generalization, systematization of domestic and foreign research; empirical: testing. Results and conclusions. Modern Ukrainian psychological science in the conditions of war is aimed to solve the urgent issues of supporting and preserving the psychological health of the young generation, since after the victory the vectors of the individual and social existence of the individual will fundamentally change, the issues of restoring and building a powerful state will be put on the agenda for the youth and finding their place in this process. In domestic and foreign science, special research attention is paid to the development of techniques and methods for maintaining psychosomatic health and providing psychological services to the population, understanding psychological health as a criterion for internal freedom and conditions for the professional development of an individual, etc. It was established that the main personal constructs of student youth representatives are formed at a sufficient level and able to support psychological health in conditions of uncertainty: developed self-regulation and a sufficient level of neuropsychological stability contribute to the formation and prosocial implementation of personal adaptability, and such important components as: mental lability, a high level of self-regulation, adequate self-esteem and self-perception, productive socialization significantly reduce the negative effects of emotional states, prevent the formation of stress, and promote readiness to act in an uncertain situation. The most expressive and stable personal characteristics that reveal the productivity of the adaptation process in conditions of uncertainty in modern youth are behavioral regulation and neuropsychological stability. The personal adaptation potential of young people in this sample is high, which can be considered as a positive indicator of the activity of their adaptation to uncertain environmental conditions. Further research will be aimed at the semantic content of each component of the psychological health of young people in a situation of uncertainty.

Keywords: psychological health, student youth, situation of uncertainty, adaptation potential, locus of control, volitional control.

Подано 2.12.2022

Рекомендовано до друку 10.12.2022

ЛІМІНАЛЬНІСТЬ СУБ'ЄКТА ЯК ВІДКРИТА ПРОБЛЕМА В ПСИХОЛОГІЇ ДОРΟΣЛОГО

Єгор Кучеренко

кандидат психологічних наук, доцент,

докторант кафедри психології

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

08408, Україна, м. Переяслав, вул. Сухомлинського, 30

yehor@kucherenko.in.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7462-0638>

Анотація

В статті здійснено теоретичне дослідження лімінальності як здатності суб'єкта до порогового самопізнання та самозміни в дорослому віці. На основі порівняльного аналізу наукових джерел встановлено, що в сучасній психології лімінальність досліджено переважно як соціально-культурне явище. Автор зауважує, що в українській психології не розроблено теорію розвитку лімінальності, зокрема, в психології дорослого. Обґрунтовано деякі вихідні положення психосинтетичної концепції лімінальності та етапів розвитку цього явища на рівні особистості (як закономірного процесу) та на рівні суб'єкта (як довільно організованого засобами самотерапії та фахової допомоги). Вихідним є припущення про те, що лімінальність особистості – це перехідний стан порогового самоусвідомлення, який характеризується невизначеністю та дезорієнтацією і спричиняється вичерпним домінуванням різноспрямованих субособистостей: одна з яких – хибно негативна (травмована ідентифікація), а друга – хибно позитивна (захисна ідентифікація). Лімінальні стани мають місце на долімінальному етапі розвитку лімінальності, який збігається з періодом ранньої дорослості і не залежить безпосередньо від зміни соціальних ролей, статусу чи соціально-економічних потрясінь. Ознаками лімінальності особистості є ностальгічні переживання та незадоволена потреба в самоототожненні (парадокс «втрати невтраченого»). Висувається припущення, що лімінальність суб'єкта розвивається на власне лімінальному етапі (в середині життя дорослого) як здатність до порогового самопізнання та самозміни на основі розототожнення з домінуючими субособистостями з метою їх трансформації. На постлімінальному етапі лімінальність може стати новоутворенням, завдяки якому здійснюється подальша трансформація особистості з метою самоототожнення на базі ідеальних моделей. В концепції враховано невротичний тип розвитку лімінальності у разі «застрягання» дорослого на межі долімінального та лімінального етапів, яке супроводжується компенсаторним механізмом захисту – лімінальною паузою.

Ключові слова: лімінальність, лімінальний стан, розвиток лімінальності, свідоме Я, субособистості, ідеальні моделі.

Вступ

В очікуванні перемоги у російсько-українській війні серед дорослого населення України зростає переживання лімінальності як стану «на порозі між». Подолання такої невизначеності та дезорієнтації потребує специфічного самопізнання та самозміни в умовах війни. Відтак військові, біженці, звільнені з полону, родичі загиблих та інші категорії

дорослих, на жаль, усвідомлюють себе як особистість, що виживає (вижила) на межі життя й смерті та змінюється у протиріччі між світоглядними концепціями миру та війни. Саме в цих екзистенційних вимірах («мир як буття» та «війна як небуття») «застрягають» наші сучасники.

Перші наукові дослідження лімінальності були здійснені в антропології на початку ХХ століття (van Gennep, 1977). Згодом дана проблема набула актуальності в психологічній антропології, предметом якої є загальновидові психічні явища людини в конкретних природних умовах та соціальному середовищі (Turner, 1967). Саме тому в середині ХХ століття лімінальність досліджували переважно як соціальне, а не психологічне явище. Соціальна лімінальність виникає внаслідок соціально-економічних та політичних криз, змін суспільного ладу, природних катаклізмів, техногенних катастроф тощо (Horvath et al., 2009).

Сьогодні поняття лімінальності не набуло чіткого визначення в психологічній науці. Лише побіжно це явище означено у вітчизняних дослідженнях розвитку професійної ідентичності (Курганська, 2013), зокрема в умовах воєнного стану (Касьянова & Разумна, 2022). Також досліджено особистісті зміни в перехідних (лімінальних) умовах без розроблення власне проблеми лімінальності (Лушин, 2003). Натомість в зарубіжній психології лімінальність досліджена в галузях глибинної (Hornans, 1979), когнітивної (Gray, 2016), організаційної психології (Söderlund & Borg, 2017), а також в прикладних аспектах психоонкології (Blows et al., 2021) та в психотерапії (Stein, 1983).

В аналітичній психології вживають терміносполуку «психологічна лімінальність», якою називають першу фазу трансформації особистості в середині життя (Stein, 1983) або відмову від нормальних способів соціалізації в процесі індивідуації (самореалізації дорослого), що «виражається в розпаді особистості» (Hornans, 1979: 201). Тобто лімінальний стан лише супроводжується очікуванням на життєво важливу подію чи її завершення. Власне лімінальність – це тривалий процес збереження цілісності особистості, яка досягається через її кардинальну зміну після вимушеного «розпаду». Однак, результати досліджень нейронауковців, а також гуманістичних та когнітивних психологів свідчать, що потреба в самозміні та водночас в самозбереженні (потреба в самоактуалізації) характерна для дорослого не лише в середині життя (Кауфман, 2021).

Лімінальність досліджена в світовій філософії, культурології, мовознавстві та релігієзнавстві через такі широко вживані поняття як «лімінальний світ», «лімінальний простір», «лімінальний час», «лімінальний дискурс» «лімінальна ситуація», «лімінальний досвід». Власне психологічні уявлення про лімінальність сформувались у зарубіжних дослідженнях, які присвячені лімінальним станам (переживанням), а також лімінальним періодам (наприклад, воєнний стан). На жаль, названі поняття лише частково відображають психологічну сутність лімінальності та її розвитку в процесах самопізнання та самозміни, а тому означена проблема залишається відкритою.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз лімінальності як здатності суб'єкта до порогового самопізнання та самозміни в дорослому віці. **Завдання:** 1) здійснити порівняльний аналіз та узагальнення наукових джерел, присвячених лімінальності; 2) визначити дефініцію лімінальності особистості дорослого; 3) визначити психологічну сутність лімінальності суб'єкта; 4) обґрунтувати поняття розвитку лімінальності на засадах психосинтезу.

Методи дослідження

Для досягнення мети та реалізації завдань теоретичного дослідження нами було застосовано такі методи: порівняльний аналіз наукових джерел, узагальнення, синтез.

Результати та дискусії

Першим термін лімінальність (від лат. «*limen*» – поріг) ужив А. van Genner в 1909 році у своїй антропологічній праці «Обряди переходу» (van Genner, 1977). Однак ми вважаємо, що основоположними у дослідженні лімінальності як психічного явища є праці V. Turner. Насамперед, V. Turner звернув увагу на зміну поведінки хлопчиків підліткового віку в замбійському племені у відповідь на лімінальні переживання. Так, він вважав за можливе зв'язок між розвитком особистості та лімінальним досвідом загалом (Turner, 1967).

Згодом, окрім племінних обрядів переходу, V. Turner дослідив явище лімінальної антиструктури у великих групах, яке переживається індивідом як втрата структури ідентичності в зв'язку з відсутністю аналогів серед зовнішніх (соціальних) структур, на які б вона могла спиратись. Тому під час революцій, війн та протягом інших соціально-економічних, культурно-історичних та епохальних змін є вірогідність пошуку й експериментування зі своренням нових структур як в суспільстві, так і в свідомості конкретної людини (Turner, 1969).

Отже, в ХХ столітті лімінальність було досліджено на базі символічно-ритуальних явищ в умовах соціальних ініціацій та криз, що мають культурно-історичну основу та не можуть бути відтворені повторно, оскільки спричинені екстремальними або ж унікальними подіями (хвороба, зачудування, катастрофа, закоханість, гра, свято, бійка тощо). Лімінальність при цьому трактували як проміжний стан або стан переходу, що переживається як точка біфуркації в безперервному досвіді людини і вимагає не лише самопізнання, але й самозміни – життєво важливого вибору, в якому відбувається трансформація особистості або ж не відбувається. Зрештою перший варіант є ознакою розвитку, другий – причиною неврозу. Ось чому, до слова, досвід переживання важкої хвороби, насилля чи зрадженого кохання або розвиває особистість дорослого (робить її «сильнішою»), або невротизує її (Кауфман, 2021: 138-143). Однак лімінальність є наслідком не лише соціально значущих змін. Як вважали антропологічні психологи, вона переживається тоді, коли особистість постійно втрачає самоототожнення як наслідок стійкого намагання його досягнути.

У масовій та популярній культурі лімінальність дорослого традиційно розуміють як стан невизначеної ідентичності або маргінальності, який особистість переживає внаслідок життєво важливої події – розлучення, одруження, виходу на пенсію, зміни професії, посади, громадянства, місця проживання, життєвого стилю, віросповідання тощо. Однак, не кожна значуща подія є лімінальною, оскільки в названих ситуаціях особистість не завжди переживає лімінальний стан, в якому перебуває на межі руйнування усталеної ідентичності в знятому намаганні віднайти нову. Крім того, існує феномен псевдолімінальності, коли подія чи тривалий період створюють ілюзію переходу від одного соціального статусу до іншого (наприклад, термін випробування на новій роботі) (Курганська, 2013: 153). Але ми вважаємо, що зміна соціального статусу чи ролей – не основна причина розвитку лімінальності, а один з її соціальних предикторів.

Для багатьох молодих людей такі події як вступ до університету чи весілля є лише звичайними ритуалами соціальної поведінки, що мають радше формальні, ніж досвідні ознаки (досвідом ми тут називаємо відрефлексовані знання, які є результатом відрефлексованих переживань). Так само релігійно-обрядова поведінка номінально віруючих не завжди спирається на трансперсональний досвід, а радше є бездумним наслідуванням обрядовості.

Отже, життєво важлива подія не завжди створює лімінальний досвід. Можна стати студентом, вийти заміж (одружитись) чи пройти обряд релігійного посвячення і зовсім не

отримати досвід нових переживань, в яких відбувається перехід в нове життя. Навіть вперше усвідомити нову соціальну роль – радше номінальне, ніж трансформаційне явище. До прикладу, коли наречені стали подружжям і згодом батьками, внаслідок таких подій вони не змінили свою тотожність домінуючому уявленню про себе. Змінились лише соціальні ролі, але суб'єктивно вони вважають, що не змінились (наприклад, їх характер, цінності та світогляд залишилися без змін). Підсумовуючи викладене можна констатувати, що лімінальність може розвиватись з огляду на потребу в пізнанні та зміні своєї особистості без впливу поточних обставин чи значущих подій. Саме ця проблема нас найбільше цікавить.

Як і чому проявляється лімінальність? На певному етапі життя дорослий в самопізнанні досягає порогової межі, коли конкретні уявлення про Я кваліфікуються як такі, що втратили не лише цінність в соціальному плані, але й істинність. Суб'єкт відмовляється ототожнювати себе з тим, що знає про себе як про особистість з усім її життєвим досвідом. Це і є пороговим самопізнанням, в якому людина знаходиться «на межі» усвідомлення себе лише як особистості, а тому шукає себе «за її межами». Причини такого пошуку ми проаналізуємо нижче. Метафорично порогове самопізнання схоже на пригоду, початок якої символічно нагадує «поховання» особистості чи радше ідентичності. Період «прощання» з «нормальним» життям М. Stein порівнював з похованням трупа, який ще треба віднайти (Stein, 1983).

Направду, наш професійний досвід психотерапії свідчить, що лімінальність як акт рішучої відмови від «цілком нормального» життя супроводжується тривалим аналізом пережитого, але суб'єкт не розуміє, яка мета цього аналізу і від чого саме він відмовляється, тобто що саме символічно «ховає». Тому розвиток лімінальності часто супроводжується раптовими ностальгічними переживаннями, які пов'язані як з позитивним, так і негативним досвідом.

Другою ознакою розвитку лімінальності є парадоксальні переживання, які ми називаємо «втратою невтраченого»: дорослі часто відчують втрату того, що навіть не було ними цілком усвідомлено («Я ніби існую, але не знаю, ким я є насправді!»). Іншим словами, лімінальність розвивається як здатність до порогового самопізнання, коли власна особистість стає об'єктом вивчення та зміни з боку дорослого як суб'єкта. Інколи це призводить до надмірної рефлексії.

Відомо, що суб'єкта далі неможливо розділити, оскільки ця категорія психології не включає жодних підструктур і володіє активністю. Натомість особистість включає підструктури, а тому вона може бути досліджена як сукупність чи система окремих частин цілого. Саме на таке інтроспективне дослідження спрямована лімінальність з її першими натяками на «прощання» з самим собою. Зазвичай такий стан переживається як психологічна проблема, а тому клієнти психотерапевтів та психологів, на нашу думку, перебувають в стані порогово самопізнання у намаганні віднайти засоби оптимальної самозміни. Згодом порогове самопізнання призводить до межування свідомого з несвідомим, про що йтиметься нижче.

Підпороговий стан свідомості в мить засинання та прокидання в психології називається сублімінальною межею. Ця межа, на думку М. Stein, і є лімінальністю, коли свідомість знаходиться «на порозі» несвідомого. Між засинанням і прокиданням є зона лімінальності, тобто власне сон і сновидіння (Stein, 1983). На нашу думку, те, що М. Stein називає лімінальною зоною є абсурдним в плані самопізнання. Під час сну лише гіпотетично допускається факт самосвідомості у феномені люцидних сновидінь, хоча ми не заперечуємо терапевтичну цінність інтерпретації сновидінь (Revonsuo, 2009).

М. Stein лімінальністю назвав першу фазу кризи середини життя (від 35 до 40 і навіть 50 років), що полягає у втраті ідентичності з-поміж стійких психологічних підструктур та ідентифікацій. В стані лімінальності особистість не окреслює чітких кордонів між Я та Не-Я. Вона втрачає зв'язок з конкретними образами, ідеями та почуттями (дрейфує в потоці свідомості), схильна до раптової зміни настрою, дивних емоційних поривань, має розмиті уявлення про минуле й майбутнє, втрачає почуття довіри чи раптового його відновлює (Stein, 1983).

В аналітичній психології наголошується, що в лімінальному стані усталені ідентифікації не визнаються з боку Его: вони не усвідомлюються як такі, що належать йому, а тому виникає потреба вийти за межі свідомої рефлексії і зануритись у пізнання несвідомого. У цьому «зануренні» особистість відмовляється від того, що К. Юнг назвав Персоною, оскільки Самість надсилає «натяки» на її ілюзорність через сновидіння, інсайти і фантазії. Це неминуче призводить до болісної зустрічі з Тінню (Stein, 1983). Тому індивідуацію юнгіанські аналітики розуміють як рух через лімінальний простір і час від стану дезінтеграції (темної зони лімінальності) до інтеграції з Самістю (самоототожнення) (Shorter 1988: 73).

Не дивно, що в лімінальному стані людина має підвищену навіюваність, а тому лімінальність – радше не сутінковий стан свідомості, як вважав М. Stein (Stein, 1983), а спонтанний транс, який інколи супроводжується втратою почуття реального часу й простору, особливо в процесі психотерапії (Гиллиген, 2011: 74-75). Наприклад, С. Rogers зауважував, що багато психотерапевтів разом з клієнтами переживали стан «не від світу цього», який зникав наприкінці сеансу (Rogers, 1961 : 202). К. Юнг психотерапевтичний простір метафорично називав посудиною, в якій ритуально ініціюється трансформація особистості, а тому процес психотерапії в аналітичній психології вважається цілком лімінальним (Andrews & Roberts, 2015: 131-137).

Вище ми описали деякі ознаки особистісної лімінальності (ностальгія та пошук справжнього Я), яка полягає в переживанні лімінальних станів внаслідок порогового самопізнання. Цей стан можна редукувати до переживання невизначеності та дезорієнтації в термінах суб'єктивного простору й часу, в яких намагається змінитись особистість. Натомість лімінальність суб'єкта спрямована на подолання цього стану через трансформацію (зміну) особистості як складної системи різних ідентифікацій. Вони мають соціально детерміновану природу і тому Я ідентифікує себе не просто по-різному (як різні ролі), але й частково чи хибно (часткова чи хибна ідентифікація або ототожнення). Повне та завершене відображення свого Я в системі актуальних ідентифікацій ми називаємо самоідентичністю або самоототожненням.

У прикладному аспекті проблема самоототожнення/розототожнення вичерпно розроблена як базовий принцип психосинтезу (Кучеренко, 2018). Хоча проблема розвитку лімінальності простежується в працях розробника психосинтезу, Р. Ассаджіолі, у них недостатньо презентовано лімінальність як психічну здатність до порогового самопізнання та самозміни (Assagioli, 1974).

Р. Assagioli лише вказував на лімінальні стани на матеріалі дослідження чотирьох стадій духовного розвитку (Assagioli, 1974: 40-53). Однак, в цій роботі ми обмежимось двома вихідними положеннями в пропонованій нами психосинтетичній концепції лімінальності: 1) особистісна лімінальність – це психічний стан, який розвивається внаслідок неусвідомленого функціонування домінуючих різноспрямованих субособистостей; 2) лімінальність суб'єкта – це його здатність до порогового пізнання та зміни субособистостей з метою подальшого самоототожнення.

На основі багаторічного досвіду надання психотерапевтичної допомоги нами помічено, що розвиток лімінальності, її первинні прояви в короткотривалих чи тривалих лімінальних станах спостерігаються в період ранньої дорослості. Ми вважаємо, що субособистості (так в психосинтезі називають напівавтономні ідентифікації та ролі), а не особистість загалом, є об'єктами пізнання та зміни в структурі лімінальності. Вікові етапи розвитку лімінальності і є власне пороговим пізнанням та зміною вище названих структур особистості: він спрямований на подолання домінуючих різноспрямованих субособистостей, одна з яких усвідомлюється, а інша – ні. Суб'єкт самопізнання стає суб'єктом самозміни завдяки здатності розототожнюватись з цими субособистостями та впливати на формування й функціонування всіх інших субособистостей.

Розвиток лімінальності як здатності до розототожнення призводить до утвердження суб'єкта, яким в психосинтезі є свідоме Я. Наш колега Р. Ferrucci вважає, що Я – це найелементарніша частинка, що далі не розкладається (Ferrucci, 2009). Цей конструкт описує дві функції: усвідомлення та волю, а тому він цілком відповідає поняттю суб'єкта в академічній психології. Саме суб'єкт володіє не лише неподільністю, але й активністю.

Свідоме Я у психосинтезі (за аналогією до Его в аналітичній психології) оволодіває особистістю як системою його формовивів, тобто воно пізнає та змінює особистість як форму психічного і водночас виражається у цій формі. Кожна субособистість як формовив є частковим або хибним відображенням структури особистості у співвідношенні частини до цілого (тобто субособистість виражає, але не є цілістю). Відповідно в лімінальному стані, як було зазначено вище, виникає переживання «розпаду особистості», коли домінуюча субособистість, що сформувалась на конкретному віковому етапі, надміру захищає іншу, протилежну їй субособистість. Вони називаються різноспрямованими, оскільки в своїй мотиваційній основі спираються на різні якості чи властивості особистості. Отже, щоб подолати цей «розпад», важливо розототожнитись з «уламками» (субособистостями) аби зібрати їх в новому співвідношенні.

Інтроспективний вихід за межі субособистостей є переживанням трансценденції, в якому вони стають різними об'єктами рефлексії і опиняються ніби «на долонях» свідомого Я. Тому в психосинтетичній концепції розототожнення (усвідомлення того, чим Я не є) та самоототожнення (пошук справжнього Я або Самості) є взаємопов'язаними процесами, в яких акт самоусвідомлення неможливо пережити без аналізу хибних або часткових ідентифікацій. Саме тому аналітичний етап психосинтезу спрямований на виявлення субособистостей, що призводить до збагнення себе як Я, а не як різних відображень цього Я.

Очевидно, що в лімінальному стані доволіно досягти розототожнення вкрай важко або зовсім неможливо, тому особистість змушена переходити від одного ототожнення до іншого, руйнуючи одні ідентифікації та створюючи нові. Саме так виникає психологічна проблема, яку самостійно дорослий не в змозі подолати. Тому в теорії доцільно розрізняти два рівні розвитку лімінальності: особистісний, на якому актуалізується життєва проблема та суб'єктний, на якому вона вирішується.

Особистісна лімінальність, як свідчить наш досвід, долається самостійно через заміну однієї субособистості на іншу, що є лише «лімінальною паузою». Часом це призводить до невротизації, оскільки прагнення за будь-яку ціну позбутись однієї субособистості (хибно негативної або травмованої) і так само оволодіти іншою (хибно позитивною або рятівною) є компенсаторним механізмом. В деяких школах психосинтезу цей захисний механізм називається трансперсональним розладом ідентичності (Transpersonal Identity Disorder), коли

хибно позитивна субособистість є причиною фанатизму, що стоїть на захисті від ранніх психотравм (Firman & Gila, 2006).

Наведемо приклад невротичного виходу з лімінального стану (рівень лімінальності особистості). Відкидаючи «слабкість» характеру, як «винятково негативну жіночу рису», тридцятирічна пані після розлучення на ґрунті подружньої зради орієнтується на «внутрішню силу», яка кваліфікується як «винятково позитивна жіноча риса». Таким чином захисна субособистість «сильної жінки» заміщує свідоме Я і активно перетворюється на хибну ідентичність («я лише тоді жінка, коли я сильна»). Натомість втрачається і заперечується позитивний бік «слабкості» як одного з проявів флірту в стосунках з чоловіками. «Сильна жінка» настільки захищає «слабку» від «зрадливих» чоловіків, що несвідомо проявляється в конфронтації з будь-яким чоловіком, який припав до душі.

Заміна субособистості «пригніченої жінки» на «сильну жінку» є вимушеним кроком задля виживання домінуючої субособистості («слабкої») за рахунок розвитку протилежної («сильної»), яка набуває власного домінування. Таким чином, «лімінальна пауза» призводить до вичерпного емоційно-поведінкового ствердження субособистості на межі усіх її захисних функцій. У такому стані важко покласти край її циклічній активності.

М. Stein метафорично називає цей феномен «приховуванням», а не «похованням трупа», маючи на увазі захисну відмову від прощання з минулим та оманливе виправдовування його цінності, що призводить до тривалої ідентифікації (Stein, 1983). Так виникає нова лімінальність особистості, яка не збагнула себе як Я. Зрештою настає час звернутись до психолога, коли молода пані усвідомлює потребу в «прощанні зі своєю силою» на тлі ностальгічного пригадування «слабких», але по-справжньому романтичних миттєвостей життя.

Отже, особистісну лімінальність можна пережити без невротичних наслідків, зокрема внаслідок самотерапії або ж за участю фахівця. Будь-які засоби порогового самопізнання уможливають виявлення й трансформацію субособистостей, а тому психосинтез надає перевагу усім методам психотерапії та особистісного розвитку, які дозволяють вийти з кризового стану, зокрема в період лімінальності.

Особливого значення в психосинтезі надають процесу, в якому дорослий у супроводі фахівця, досягає порогового самопізнання, щоб виявити ідеальні моделі особистості (Assagioli, 1974: 166-177). Клієнту пропонується максимально розототожнитись з усіма групами моделей самореалізації, усвідомлюючи завчасно, що будь-яка модель не є тим, чим Я є насправді (в психосинтезі вважається, що людина може досягнути того, чого може, а не того, що хоче; тобто пошук ідеальних моделей спрямований на усвідомлення прихованого потенціалу клієнта, яким він несвідомо володіє).

Щоб уникнути плутанини в уживанні понять, зауважимо, що субособистості відображають актуальний стан Я, його ідентифікації, а моделі – хибні образи потенційного Я (образи самореалізації). До них належать такі групи моделей:

- 1) моделі, у яких ми переоцінюємо чи недооцінюємо себе (позитивний та негативний образ Я, про які йшлося попередньо);
- 2) ідеальні та недосяжні моделі (образ ідеалізованого Я);
- 3) моделі, за якими ми хочемо, щоб нас сприймали в значущих міжособистісних стосунках інші люди (соціальні маски, захисні образи Я);
- 4) моделі-проекції, за якими ми знаємо, як саме нас сприймають інші (позитивні та негативні проєкції);

5) моделі-очікування, за якими інші щось від нас чекають у майбутньому (позитивні та негативні установки);

6) неусвідомлені моделі-образи, які сформовані іншими людьми про нашу особистість (різні образи Я, які хибно сприймаються нами як істинні на основі ставлення інших людей; внутрішні об'єкти) (Кучеренко 2018: 140-141).

Наш досвід свідчить, що пізнання дорослим названих моделей в процесі психотерапії створює штучний лімінальний стан, в якому усвідомлюється їх ілюзорність та перехідність. Тобто образи потенційного Я виявляються зрештою обмеженими в часі й просторі об'єктами, так само як субособистості (вони об'єктивуються як «там» і «колись», щоб уникнути хибної ідентифікації з ними) (Stein, 1983). Проте між ними неможливо «застрягти» чи «зникнути»: в стані терапевтичної лімінальності зберігається структура, на яку спирається дорослий – його свідоме Я (спостерігач, діяч, режисер, гід, тощо). Ось чому в лімінальності на рівні суб'єкта зберігається саморегуляція завдяки розототоженню.

Проте основна мета пошуку ідеальних моделей – виявити своє справжнє Я, що визначає проєкт активності (волі) суб'єкта, в якій здійснюється самоототожнення безпосередньо в діяльності. При цьому мова йде не про зовнішню структуру, на яку спирається суб'єкт для виходу зі стану лімінальності, а про розвинену здатність входити в цей стан з метою самопізнання та самозміни. Тут мова йде про розвиток лімінальності не лише як про закономірний (внутрішній), але й цілеспрямований (зовнішньо організований) процес, який здійснюється засобами психотерапії, навчання, самотерапії та психоедукації.

Висновки

За результатами здійсненого теоретичного аналізу та синтезу нами встановлено, що лімінальність дорослого розвивається як закономірне психічне явище на рівні особистості і уповні актуалізується в середині життя. На рівні суб'єкта лімінальність розвивається цілеспрямовано як здатність до порогового самопізнання та самозміни.

Лімінальність особистості – це перехідний психічний стан порогового самоусвідомлення, який може переживати особистість як невизначеність та дезорієнтацію в житті у відповідь на раптову соціальну лімінальність або ж зміну соціального статусу (соціальних ролей). В основі лімінального стану – вимушена втрата усталеної ідентичності або свідомо відмова від неї на тлі пошуку нової.

Лімінальність суб'єкта – це психічна здатність суб'єкта до порогового самопізнання та самозміни, що полягає у довільному входженні в рефлексивний стан свідомості, який він переживає як розототожнення з домінуючими ідентифікаціями своєї особистості – субособистостями. Вони кваліфікуються ним як різноспрямовані або як такі, що мають вичерпний (завершений) рівень свого формовиявлення в емотивній, когнітивній та конативній сферах цілісної особистості і потребують зміни (трансформації) в інший (новий), ще не сформований стан прояву в актуальній чи бажаній активності.

Встановлено, що у дорослих лімінальність може розвиватись спонтанно, як лімінальний стан, особливо у лімінальні (перехідні) періоди суттєвих соціальних змін. Однак вищий рівень розвитку лімінальності як здатності, а не стану, ініціюється довільно та цілеспрямовано у процесі порогового самопізнання та самозміни засобами психологічної допомоги та самотерапії.

Узагальнюючи, ми вважаємо, що в розвитку лімінальності дорослого доцільно виділити долімінальний, власне лімінальний та постлімінальний етапи.

Долімінальний етап умовно відповідає періоду ранньої дорослості і супроводжується домінуванням хибно позитивної (чи хибно негативної, травмованої) субособистості, що призводить до переживання лімінального стану, в якому посилюється пошук альтернативних захисних ідентичностей без порогового самопізнання. Цей вимушений пошук ми називаємо лімінальною паузою, ознакою якого може бути невротизм.

Власне лімінальний етап включає намагання особистості подолати лімінальний стан за рахунок розвитку здатності суб'єкта до розотожнення з домінуючими (виживаючими та захисними) різноспрямованими субособистостями. Лімінальний стан посилює порогове самопізнання і припадає на нормативну кризу середини життя. На нашу думку, криза супроводжується раповими ностальгічними переживаннями та парадоксом «втрати невтраченого».

Постлімінальний етап є процесом пошуку ідеальних моделей особистості, в якому лімінальність розвивається як здатність не лише до самопізнання, але й до самозміни, тобто як новоутворення, завдяки якому здійснюється подальша трансформація особистості від одних лімінальних станів до інших (власне психосинтез). Отже, нормативний розвиток лімінальності дорослого включає прогресивний поступ від «особистості до суб'єкта» з поверненням назад – «від суб'єкта до особистості».

У подальших науково-психологічних розвідках ми плануємо теоретично дослідити проблему рівнів несвідомого та механізму розщеплення в обґрунтуванні психосинтетичної концепції розвитку лімінальності суб'єкта в дорослому віці.

Література

1. Касьянова, О.М., & Разумна, А.Г. (2022). Актуалізація екзистенціального аспекту професійної ідентичності як чинник виховання особистості майбутніх лікарів в умовах воєнного стану в Україні. *Грааль науки*, 17, 301–307. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.07.2022.055>
2. Кауфман, С. (2021). *За межами піраміди потреб. Новий погляд на самореалізацію*. (А. Марковська, пер. з англ.). Київ : Лабораторія.
3. Курганська, Л.О. (2013). Лімінальні стани як етап становлення професійної ідентичності: до постановки проблеми. *Горизонти образования*, 3(39), 149–154.
4. Кучеренко, Є. (2018). *Психосинтез: теорія і практика психотерапії : навчально-методичний посібник*. Вінниця : ТОВ «ТВОРИ».
5. Лушин, П.В. (2007). *О психологии человека в переходный период: как выжить, когда все рушится?* (2-е изд.). Київ : Науковий світ.
6. Andrews, H., & Roberts, L. (2015). Liminality. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*. Editor : James D. Wright (p.131-137). <https://doi:10.1016/B978-0-08-097086-8.12102-6>
7. Assagioli, R. (1974). *Psychosynthesis. A Manual of Principles and Techniques*. A Collection of Basic Writings. (An Esalen Book). New York : Viking Compass Edition.
8. Blows, E., Bird, I., Seymour, J., & Cox, K. (2012). Liminality as a framework for understanding the experience of cancer survivorship: a literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 68(10), 2155–2164. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2012.05995.x>
9. Ferrucci, P. (2009). *What We May Be: Techniques for Psychological and Spiritual Growth Through Psychosynthesis*. London : Penguin Publishing Group.
10. Firman, J., & Gila, A. (2006) *On Religious Fanaticism. A Look at Transpersonal Identity Disorder*. Palo Alto : Psychosynthesis Palo Alto.
11. Homans, P. (1979). *Jung in Context: Modernity and the Making of a Psychology*. Chicago : University of Chicago.
12. Horvath, A., Thomassen, B., & Wydra, H. (2009). Introduction: Liminality and Cultures of Change. *International Political Anthropology*, 2(1), 3–4.

13. Gray, D. (2016). *Liminal Thinking: Create the Change You Want by Changing the Way You Think*. Rosenfeld Media.
14. Gilligan S.G. (1987). *Therapeutic Trances: The Co-Operation Principle In Ericksonian Hypnotherapy*. New York–London : Taylor & Francis Group.
15. Revonsuo, A. (2009). *Consciousness. The Science of Subjectivity*. New York : Psychology Press.
16. Rogers, C.R. (1961). *On Becoming a Person; a Therapist's View of Psychotherapy*. Boston : Houghton Mifflin.
17. Shorter, B. (1988). *An Image Darkly Forming: Women and Initiation*. London : Routledge.
18. Stein, M. (1983). *In Midlife. A Jungian Perspective*. Texas : Spring Publications.
19. Söderlund, J., & Borg, E. (2017). *Liminality in Management and Organization Studies: Process, Position and Place*. <http://doi.org/10.1111/ijmr.12168>
20. Turner, V.W. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, New York : Cornell University Press.
21. Turner, V.W. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Chicago : Aldine Pub.
22. Van Gennep, A. (1977). *The rites of passage*. Routledge & Kegan Paul.

References

1. Kasianova, O.M., & Razumna, A.H. (2022). Aktualizatsiia ekzystentsialnoho aspektu profesiinoi identychnosti yak chynnyk vykhovannia osobystosti maibutnykh likariv v umovakh voiennoho stanu v Ukraini [Actualization of the existential aspect of professional identity as a factor of future doctors personality upbringing under conditions of martial law in Ukraine]. *Hraal nauky – Grail of Science*, 17, 301–307. <https://doi.org/10.36074/grail-of-science.22.07.2022.055> [in Ukrainian].
2. Kaufman, S. (2021). *Za mezhamy piramidy potreb. Novyi pohliad na samorealizatsiiu [Beyond hierarchy of needs. A new look at self-actualization]*. (A. Markovska, Trans.). Kyiv : Laboratoriia [in Ukrainian].
3. Kurhanska, L.O. (2013) Liminalni stany yak etap stanovlennia profesiinoi identychnosti: do postanovky problemy [Liminal states as a stage of professional identity formation: to posing of the problem]. *Horyzonty obrazovanyia – Horizons of education*, 3(39), 149–154 [in Ukrainian].
4. Kucherenko, Ye. (2018). *Psykhosyntez: teoriia i praktyka psykhoterapii : navchalno-metodychnyi posibnyk [Psychosynthesis: the theory and practice of Psychotherapy]*. Vinnytsia : TOV «TVORY» [in Ukrainian].
5. Lushin, P.V. (2007). *O psikhologii cheloveka v perekhodnyy period: kak vyzhit', kogda vse rushitsya? [About the psychology of a person in a transition period: how to survive when everything collapses?]* (2nd ed.). Kyiv : Naukoviy svit [in Russian].
6. Andrews, H., & Roberts, L. (2015). Liminality. *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*. Editor : James D. Wright (p. 131-137). <https://doi:10.1016/B978-0-08-097086-8.12102-6>
7. Assagioli, R. (1974). *Psychosynthesis. A Manual of Principles and Techniques* (A Collection of Basic Writings) (An Esalen Book). New York : Viking Compass Edition.
8. Blows, E., Bird, I., Seymour, J., & Cox, K. (2012). Liminality as a framework for understanding the experience of cancer survivorship: a literature review. *Journal of Advanced Nursing*, 68(10), 2155–2164. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2012.05995.x>
9. Ferrucci, P. (2009). *What We May Be: Techniques for Psychological and Spiritual Growth Through Psychosynthesis*. London : Penguin Publishing Group.
10. Firman, J., & Gila, A. (2006) *On Religious Fanaticism. A Look at Transpersonal Identity Disorder*. Palo Alto : Psychosynthesis Palo Alto.
11. Homans, P. (1979). *Jung in Context: Modernity and the Making of a Psychology*. Chicago : University of Chicago.
12. Horvath, A., Thomassen, B., & Wydra, H. (2009). Introduction: Liminality and Cultures of Change. *International Political Anthropology*, 2(1), 3–4.
13. Gray, D. (2016). *Liminal Thinking: Create the Change You Want by Changing the Way You Think*. Rosenfeld Media.
14. Gilligan, S.G. (1987). *Therapeutic Trances: The Co-Operation Principle In Ericksonian Hypnotherapy*. New York–London : Taylor & Francis Group.
15. Revonsuo, A. (2009). *Consciousness. The Science of Subjectivity*. New York : Psychology Press.

16. Rogers, C.R. (1961). *On Becoming a Person; a Therapist's View of Psychotherapy*. Boston : Houghton Mifflin.
17. Shorter, B. (1988). *An Image Darkly Forming: Women and Initiation*. London : Routledge.
18. Stein, M. (1983). *In Midlife. A Jungian Perspective*. Texas : Spring Publications.
19. Söderlund, J., & Borg, E. (2017) Liminality in Management and Organization Studies: Process, Position and Place. <http://doi.org/10.1111/ijmr.12168>
20. Turner, V.W. (1967). *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. Ithaca, New York: Cornell University Press.
21. Turner, V.W. (1969). *The Ritual Process: Structure and Anti-structure*. Chicago : Aldine Pub.
22. Van Gennep, A. (1977). *The rites of passage*. Routledge & Kegan Paul.

LIMINALITY OF THE SUBJECT AS AN OPEN RESEARCH PROBLEM IN ADULT PSYCHOLOGY

Yehor Kucherenko

PhD in Psychology, Associate Professor,

Post Doctoral Reseacher of the Department of Psychology

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

30, Sukhomlinsky Str., Pereiaslav, Ukraine, 08408

yehor@kucherenko.in.ua, <https://orcid.org/0000-0002-7462-0638>

Abstract

This paper conducts theoretical research of liminality as a subject ability to threshold self-knowledge and self-changing in adulthood. Based on a comparative analysis of scientific sources, it is established that in modern psychology liminality is studied mainly as a socio-cultural phenomenon. The author points out that liminality development theory has not been elaborated in Ukrainian psychology, and in adult psychology, in particular. Some starting points of the psychosynthetic concept of liminality and development stages of this phenomenon on the personality level (as a natural process) and on the subject level (as arbitrarily organised by means of self-therapy and professional assistance) are substantiated. The initial supposition is that liminality of the personality is the transient state of threshold self-awareness, which is characterized by uncertainty and disorientation and is caused by sufficient predominance of divergent subpersonalities, one of which is false negative (traumatised identification) and the other is false positive (protective identification). Liminal states take place on the preliminal stage of liminality development, which coincides with the period of early adulthood and does not depend on changes of social roles, status or socio-economic shocks directly. Characteristic features of personality liminality are nostalgic experiences and unmet needs for self-identification («loss of the unlost» paradox). It is also suggested that the liminality of the subject develops on the actual liminal stage (in the middle of adult life) as an ability for threshold self-knowledge and self-changing on the basis of disidentification with dominant subpersonalities with the aim of their transformation. At the postliminal stage liminality could become a new formation, due to which further transformation of personality is carried out for the purpose of self-identification on the basis of the ideal models. The concept also applies to the neurotic type of liminality development in the case of an adult's "getting stuck" on the edge of preliminal and liminal stages, accompanied by the compensatory defence mechanism – a liminal pause.

Keywords: liminality, liminal state, development of the liminality, conscious self, subpersonality, ideal models.

Подано 5.12.2022

Рекомендовано до друку 13.12.2022

УДК 159.923

[https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20\(65\).06](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.20(65).06)

РЕФЛЕКСИВНО-ОСОБИСТІСНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВА УМОВА ПРОФЕСІЙНОГО САМОТВОРЕННЯ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ

Анна Овчар

старша викладачка кафедри медицини катастроф та військової медицини

Івано-Франківський національний медичний університет

76018, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Галицька, 2

aovchar@ifnmu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-9529-5523>

Михайло Белей

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної і клінічної психології

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

76018, Україна, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57

ifkps@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2687-2408>

Анотація

Мета. У статті проведено аналіз сучасних методологічних підходів у процесі професійного становлення майбутнього фахівця в сучасних умовах навчання у закладах вищої освіти. Розкрито найбільш проблематичні аспекти, які пов'язанні з формуванням такої суб'єктності, в основі якої лежатиме рефлексія власної самозміни (саморозвитку). *Результати.* Проведено теоретичний аналіз актуальних наукових концептів, репрезентовано оптимальні моделі професійного самотворення майбутнього фахівця. Предмет проведеного дослідження пов'язаний з професійним становленням фахівців в галузі медицини. Відповідно особливу увагу в ході наукового аналізу було приділено питанням, які розкривають відмінності в сфері самосвідомості, зокрема у виявах саморегуляції студентів медиків у закладах вищої освіти. Оскільки, саме з цим важливим особистісним утворенням пов'язана інтенсивність та усвідомлюваність процесу професійного становлення суб'єкта. Зауважено, що становлення професійного саморозвитку майбутнього фахівця-медика повинно бути спрямоване на самопізнання, самоствердження, самовдосконалення у всіх сферах життєдіяльності. Наголошено, що процес професійного саморозвитку студентів у закладах вищої освіти потребує глибоко усвідомленої цінності його необхідності та стійкої внутрішньої мотивації майбутніх медичних працівників. *Висновки.* Авторами запропоновано своє бачення деяких аспектів запропонованої проблематики, які якраз і покладено в основу мети цієї статті. За результатами проведеного дослідження науковцями констатовано, що майбутній фахівець, а зокрема медичний фахівець, повинен усвідомлювати свою відповідальність за компетентне проектування свого життєвого і професійного шляху, а тому дбати про формування такої суб'єктності, в основі якої покладена рефлексія власної самозміни. Особлива роль у цьому процесі повинна належати рефлексивно-особистісній компетентності, яка тлумачиться нами як здатність до розв'язання актуально-важливих, особистісно-значущих фахових задач, що спрямовані на поглиблення пізнання та активно-творче ставлення й перетворення свого «Я», своєї «Самості».

Ключові слова: професійне становлення, саморегуляторна здатність, рефлексія, компетентність, рефлексивно-особистісна компетентність.

Вступ

У Національній доктрині розвитку освіти в Україні визначено, що одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку вищої освіти є підготовка кваліфікованих кадрів, здатних до творчої праці та професійного розвитку (саморозвитку). Непрості трансформаційні процеси, які характерні для сучасного етапу розвитку вищої школи, спричиненого прагненням інтегруватись у європейський освітній простір, в першу чергу спрямовані на розробку й впровадження нових стандартів вищої освіти, на вдосконалення теоретико-методологічних основ та методико-організаційних засад професійної підготовки студентів, поглиблення її суб'єктності, інноваційності та рефлексивності.

Проте важливо констатувати, що попри постійний інтерес з боку науковців до означеного напрямку досліджень, велику кількість попередніх психологічних розвідок так і не вдалось сформулювати цілісне уявлення про людей-професіоналів, про етапи їх професійної кар'єри, причини вибору чи зміни професії, установки, життєві цінності і цілі, проблеми і способи їх розв'язання.

Усвідомлюючи складність проблеми і зважаючи на велике різноманіття підходів до її вивчення, нами запропоновано своє бачення деяких аспектів, які покладено в основу **мети** цієї статті: провести теоретичний аналіз актуальних наукових концептів, в яких репрезентовано оптимальні моделі професійного самотворення майбутнього фахівця. **Завдання** дослідження: 1) здійснити теоретичний аналіз наукових праць для визначення змісту рефлексивно-особистісної компетенції в процесі професійного становлення майбутнього фахівця; 2) виокремити роль рефлексивно-особистісної компетентності як здатності до розв'язання актуально-важливих, особистісно-значущих фахових задач, що спрямовані на поглиблення пізнання та активно-творче ставлення й перетворення свого «Я».

Методи дослідження

Для досягнення мети та реалізації завдань аналізу рефлексивно-особистісної компетенції в процесі професійного становлення майбутнього фахівця нами було використано такі теоретичні методи: аналіз наукових джерел, порівняння, синтез та узагальнення.

Результати та дискусії

У своєму прагненні привести методологічні основи вітчизняної психологічної науки у відповідність до вимог сучасної парадигми, психологи намагалися наповнити абстрактну категорію активності новим гуманістичним змістом, наголошуючи при цьому, що особистість є не лише суб'єкт діяльності, але і суб'єкт переживання (Е.Ф. Василюк), суб'єкт вільного вибору (В.А. Петровський), відповідальності, моральності і віри (Б.С. Братусь) та сенсу (Д.О. Леонт'єв) (Белей, 2020).

В контексті проблеми професійного становлення зазначені теоретичні концепти можуть реалізовуватись за умови відповідного смислового наповнення різноманітних освітніх ситуацій і завдяки суб'єктній включеності у «живу» діяльність, яка передбачає актуалізацію в людини співприсутності, співдії, співчуття, співпереживання, співучасті (Карпенко, 2016; Maslow, 1967). Особлива роль водночас повинна належати діалогу: «Універсальним психологічним механізмом аксіогенезу особистості виступає діалог – як реалізація вродженої, апріорної інтенції «Ти», що допускає інобуття «Іншого» як рівноцінного мені суб'єкта, завдяки чому відбувається інтеріоризація чужих особистісних смислів і формування знаково-символічної структури свідомості. Рефлексія з боку потенційних «Ти» як можливих взірців на

шляху до духовної зрілості здійснюється за допомогою антиципації і забезпечує ціннісне життєздійснення особистості» (Карпенко, 2009: 12).

А отже, навчальний процес як спосіб суб'єкт-суб'єктної взаємодії його учасників повинен ґрунтуватись на паритетних партнерських стосунках, які сприятимуть й допомагатимуть утверджувати реальну свободу особистості. На думку Г.К. Радчук: «У діалозі народжуються смисли, утверджуються позиції, вибудовуються у певну ієрархію цінності, актуалізуються суб'єктні потенціали, створюються умови для унікальної взаємодії, обміну думками, почуттями й цінностями. При цьому рефлексія є основою внутрішньої мотивації особистості, поглиблює процеси осмислення» (Радчук, 2017: 103-109).

У своїй праці В. Фрицюк стверджує що, рівень мотивації професійного саморозвитку суб'єкта формується на таких елементах як ставлення до професійної діяльності, професійних цінностей, суб'єктів професійної діяльності, до себе як професіонала, до особистісно-професійного розвитку та ініціатива особистісного й професійного саморозвитку (Фрицюк, 2016).

Оскільки предмет нашого дослідження безпосередньо пов'язаний з професійним становленням фахівців в галузі медицини, то особливу увагу в ході подальшого наукового аналізу ми вирішили приділити питанням, що пов'язані з виявленням відмінностей в сфері самосвідомості, зокрема саморегуляторній здатності майбутніх лікарів. Саме з цим важливим особистісним утворенням пов'язано інтенсивність та осмисленість процесу професійного становлення суб'єкта. У цьому контексті надзвичайно співзвучним видається судження Ф. Перлза, згідно якого психічне здоров'я і особистісне зростання слід розглядати як здатність до переходу від опори на інших і регулювання середовищем – до опори на себе й саморегуляцію.

Отже, зважаючи на основоположні принципи гуманістичної психології, можна сформулювати таке припущення: в основі функціонально-дієвої моделі розвитку особистості та її поведінки повинно бути покладено ідею «створення умов для ефективного саморозвитку особистості шляхом формування у неї механізмів самонавчання та самовиховання (насамперед, через навчання). У зв'язку з цим особливої актуальності набуває процес розвитку у неї навичок рефлексії, що забезпечують постійний логічний аналіз своїх вчинків і дій для вибору найбільш оптимальних рішень, спрямованих у майбутнє» (Белей, 2020: 33-36). Водночас принагідно зазначимо, що саме механізм рефлексії ще часто називають механізмом саморегулювання.

Слід відмітити, що дуже часто процес особистісного та професійного розвитку індивіда пов'язують в першу чергу з розвитком когнітивної сфери, а в вузькому розумінні цього слова з засвоєнням знань. Такий підхід безсумнівно треба вважати однобоким, неправильним і, навіть, хибним. Дуже переконливі аргументи з цього приводу знаходимо в одній із робіт Г.К. Радчук: «Можна абсолютно категорично стверджувати, що уся система сучасної освіти (як в умовах школи, так і у вищих освітніх закладах) продовжує сповідувати типові суб'єкт-об'єктні підходи й традиції організації навчального процесу, які були характерні для періоду радянської доби: вчитель (викладач) виконує функції ретранслятора знань, а учневі (студенту) відводиться роль реципієнта» (Радчук, 2017).

У своїх наукових дослідженнях Г.К. Радчук пропонує концептуально новий підхід, який ґрунтується на основних принципах гуманітарного підходу. На думку дослідниці пріоритетними цілями сучасної вищої освіти повинні стати «...загальнокультурні орієнтири, які дозволяють замінити власне когнітивний підхід на смислотворчий, де і викладач, і студент

є активними суб'єктами освітнього діалогу» (Радчук, 2017: 106). Останньому дослідниця відводить роль «зовнішньої спонуки внутрішнього ініціювання особистісно-професійного становлення майбутнього фахівця, становлення його ціннісно-сислової сфери» (Радчук, 2017: 107). Розглянуті нами теоретичні положення мають важливе значення для побудови довершеної концепції наших подальших досліджень.

Поділяючи критичну точку зору Г.К. Радчук з приводу суб'єкт-об'єктного підходу, який і надалі має місце в організації навчального процесу сучасної школи (і вищої зокрема), ми в своїй концептуальній основі професійної підготовки майбутніх фахівців важливого значення надаємо не стільки знанням, скільки компетентності. Надзвичайно доречним є висловлювання відомого психолога і психотерапевта К. Роджерса з приводу того, що освіченою людиною слід вважати лише того, хто навчився вчитись, пристосовуватись і змінюватись, зрозумів, що ніяке знання не є надійним і тільки процес пошуку знання дає основу для надійності.

Принагідно зазначимо, що компетенція не може бути визначена через певну кількість знань і вмінь, оскільки значна роль в її прояві належить умовам, різноманітним обставинам. Тому під час обговорення компетенцій необхідно звертати увагу на конкретні ситуації, у яких вони виявляються, а отже, компетенція не може бути ізольована від конкретних умов її реалізації. Вона по-суті є інтегративною характеристикою, що пов'язує між собою мобілізацію знань, умінь і поведінкових паттернів, які адекватним чином відповідають наявним чи прихованим умовам конкретної діяльності. Тому, компетенцію ми розглядаємо як здатність до виявлення та встановлення зв'язків між компонентами знаннєвого рівня, дієвого (вміння і навички) і ситуативного (наявні чи змодельовані умови), що забезпечує розв'язання актуальної задачі. Таким чином, професійна компетентність нами тлумачиться як здатність до розв'язання актуально-важливих, особистісно-значущих фахових задач.

Майбутній фахівець повинен усвідомлювати свою відповідальність за компетентне проектування власного життєвого та професійного шляху; дбати про те, щоб обрана ним професія ставала для нього «справою життя», якій він буде відданим і про яку турбуватиметься більше, ніж про захист свого «Я».

Тільки завдяки гармонійному узгодженню таких напрямів самореалізації особистості, як змістове (ціннісно-сислове) збагачення й операціонально-знаряддєве опанування вдається досягнути балансу цілераціонального самопроектування і спонтанного розгортання індивідуально-творчого геному (Карпенко, 2016).

Попри існуючі підходи до визначення сутності самого поняття компетенція і компетентність, а також надзвичайно широке різноманіття видів компетенцій, які описані в літературі (Гречаник, 2019), для нас особливого значення набуває такий вид компетентності, який пов'язаний з відповідним багажем психологічних знань, що спрямовані на поглиблення пізнання та адекватного ставлення до свого «Я», своєї «Самості» (рефлексивно-особистісна компетентність). Наша переконаність у правильності цього судження ґрунтується на основних положеннях гуманістичної парадигми розвитку індивіда, згідно яких провідна роль тут повинна належати психологічному просвітництву та психопрофілактиці. «У такому разі кожен суб'єкт (на певному етапі свого особистісного розвитку) сам стає для себе психологом, позаяк наявні можливості самопізнання і саморегуляції діяльності сприяють запуску механізмів самонавчання і самовиховання. Таким чином, людина озброюється необхідним багажем психологічних знань, для того щоб мати можливість цілеспрямовано вибудовувати продуктивну життєву стратегію, тим самим здійснюючи максимальну самореалізацію власної

індивідуальності» (Белей, 2020: 36). Дослідження закордонних науковців підтверджують, що самопізнання і самооцінка є першими сходинками до саморозвитку особистості (Tursynay et al., 2021; Warsi & Khurshid, 2022). Тому, вважаємо, що усвідомлення власного саморозвитку є усвідомленим та цілеспрямованим процесом не тільки особистісного, а й професійного самовдосконалення.

Відомо, що головною метою усіх існуючих виховних інституцій і закладів є поступове формування в суб'єктів учіння внутрішньої готовності самостійно і усвідомлено планувати, коректувати й реалізовувати перспективи свого розвитку (життєвого, особистісного, професійного). Пізнати і зрозуміти самого себе – означає навчитися самому будувати перспективи свого особистісного розвитку. Отже, для нормального процесу особистісного і професійного становлення індивіда важливо, щоб у нього була сформована саме така «суб'єктність» або, по-іншому, така готовність до навчально-професійної діяльності, в основі якої лежатиме рефлексія власної самозміни. В зв'язку з цим, надзвичайно актуальним й переконливим виглядає судження В.О. Татенко, згідно якого «...людина повинна увійти в предмет психології своїм суттєвим психологічним визначенням, а саме, як суб'єкт власної психічної активності (діяльності), що несе «особисту» відповідальність перед собою за її становлення, функціонування та розвиток і ставиться до своєї психіки як до цінності» (Татенко, 1996: 371).

В свою чергу, К. Роджерс так сформулював своє бачення цього процесу: «Людина володіє в самій собі великими ресурсами для самопізнання, зміни «Я-концепції», цілеспрямованої поведінки, а доступ до цих ресурсів можливий тільки в тому випадку, якщо створюється визначений клімат сприятливих психологічних установок» (Роджерс, 1995). У цьому судженні все зрозуміло, окрім того, яким чином відбувається створення цього сприятливого клімату, особливо в контексті умов сучасного вишу.

Зміна освітньої парадигми у відповідності з принципами гуманітаризації сучасної вищої школи, передбачає відхід (переорієнтацію) від вузькознаннєвого (когнітивного) підходу в процесі професійного становлення майбутніх фахівців до особистісно-смыслотворного. Окрім відомих аргументів, що вже викладені нами у цій статті, важливою, а може навіть і основоположною тезою слід вважати концептуальне положення логотерапії В. Франкла: «...рушійною силою людської поведінки є прагнення віднайти і реалізувати смисл життя» (Frankl, 1992). Позаяк це судження не є завершеним, оскільки пов'язане з психотерапевтичним процесом, то далі автор визначає основне завдання психотерапевта і формулює його як надання «...допомоги пацієнтові у пошуку сенсу свого існування». Зважаючи на те, що зміст не є об'єктивним, людина не відкриває його, а знаходить у світі.

Зміст викладеного може видатись не зовсім переконливим, якщо розглядати його в контексті організації навчального процесу у вищій школі. Адже невідомо, хто ж візьме на себе роль психотерапевта, який допомагатиме привідкривати життєві (професійні) смисли студентству. Нам видається, що таку функцію акумулює в собі діалогізація навчального процесу (згідно концепції аксіогенезу З.С. Карпенко, Г.К. Радчук). Однак, саме за таких умов і викладач, і студент є активними суб'єктами освітнього діалогу. На менш вагомні аргументи для розуміння суті цього процесу, а саме динаміки змісту особистісних перетворень, ми знаходимо в основних положеннях концепції смислових утворень особистості (Б.С. Братусь, О.Г. Асмолов, В.А. Петровський), концепції діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин А.В. Петровського, концепції соціальної перцепції Г.М. Андрєєвої, концепції

персоналізації А.В. і В.А. Петровських, концепції надситуативної активності В.А. Петровського.

Таким чином, партнерський освітній діалог в системі «викладач – студент», виступає для останнього лише зовнішнім провідником, який спрямовує його зусилля на пошук сенсу свого життя. Разом з цим, активізація механізму рефлексії сприяє перенесенню цього процесу у внутрішній план, що робить його особистісно-значущим. Це, в свою чергу, інтенсифікує вибудовування різноманітних програм свого життєвого шляху: особистісного розвитку, професійного становлення або кар'єрного росту, творчого самовираження, розвитку тих чи інших здібностей, досягнення гармонійного розвитку або ж духовної досконалості тощо.

На думку багатьох сучасних дослідників особистості людини (А. Маслоу, К. Роджерс, Е. Фромм, К.О. Абульханова-Славська, А.В. Брушлінський, В.П. Зінченко) її потреба в саморозвитку, самореалізації й самоактуалізації безумовно є основоположною складовою зрілої особистості. Більш того, на думку В.В. Давидова, саме потреба індивіда в активному творенні «...є смислотворювальною і тим самим підпорядковує собі інші потреби предметно-речового характеру» (Давидов, 1988:3).

Самоактуалізація – це процес і результат духовного становлення людини, утвердження її суб'єктності. Прагнення до самоактуалізації є не що інше як інтенція до максимально повного виявлення і розвитку своїх духовно-творчих можливостей. «У кожний момент життя в особистості є вибір: просування вперед, подолання перешкод, які неминуче виникають на шляху до високої мети, або відступ, відмова від боротьби і здача позицій. Особистість, здатна до самоактуалізації, вибирає завжди рух вперед, подолання перешкод» (Maslow, 1967). Тому студент, який свідомо реалізує своє професійне покликання, повинен бути відповідальним за результати своєї самореалізації.

В психології давно відомий факт, що індикатором творчості людини є її постійне прагнення здобувати (поглиблювати) знання. Тобто вважається, що більш творчі особистості після завершення навчання (наприклад у ЗВО) обов'язково продовжують вчитись, самовдосконалюватись, займатись самоосвітою, а нетворчі – припиняють цей процес. Ця закономірність в ході навчально-професійного становлення студента також має індикативні форми прояву, а саме: творчі студенти завжди пізнавально активні, вдаються до спроб вийти за межі простого конспектування, запам'ятовування і відтворення. Водночас слабший контингент студентів, в кращому випадку, знайомиться з обов'язковим мінімумом літератури і в процесі заняття просто механічно репродукує даний матеріал. Наші спостереження, підкріплені педагогічною практикою вищої школи, слугують емпіричними корелятами істинності цієї закономірності.

Як можемо бачити, для сучасних майбутніх лікарів недостатньо володіти інформацією, необхідно також вміти нею користуватися і таким чином формувати нові знання та формувати прагнення для самореалізації (Філоненко, 2015). Система вищої освіти повинна готувати фахівців, не тільки здатних оперувати великими обсягами інформації, але й має враховувати їхню потребу у особистісному рості, відкритості й готовності до самовдосконалення, до якісних змін у своїх особистісних властивостях, якостях і у майбутній професійній діяльності.

Висновки

Отже, проведений нами аналіз дозволив утвердитись у розумінні того, що загальнопсихологічним механізмом аксіогенезу особистості виступає діалогічне спілкування, в процесі якого відбувається включення «Іншого» в духовний світ «Я», як повноважного

партнера, можливого взірця саморозвитку. Майбутній фахівець повинен усвідомлювати свою відповідальність за компетентне проектування свого життєвого і професійного шляху, а тому дбати про формування такої суб'єктності, в основі якої лежатиме рефлексія власної самооцінки. Особлива роль у цьому процесі повинна належати рефлексивно-особистісній компетентності, яка тлумачиться нами як здатність до розв'язання актуально-важливих, особистісно-значущих фахових задач, що спрямовані на поглиблення пізнання та активно-творче ставлення й перетворення свого «Я», своєї «Самості». Як наслідок, зростання можливостей самопізнання й саморегуляції діяльності призводить до запуску механізмів самонавчання та самовиховання, які в свою чергу надають можливість цілеспрямовано вибудовувати продуктивну життєву стратегію суб'єкта, здійснюючи при цьому максимальну самореалізацію його власної індивідуальності.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у вивченні особливостей рефлексивно-особистісної компетенції в процесі професійного становлення майбутнього фахівця-медика.

Література

1. Белей, М.Д. (2020). Методологічні основи феноменологічної психології в діяльності практичного психолога. *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції «Психологія та педагогіка: методика та проблеми практичного застосування» (м. Львів, 25-26 грудня 2020 р.)*, (с. 33-36). Львів : Львівська педагогічна спільнота.
2. Гречаник, О.Є., & Григораш, В.В. (2019). *Формування акмеологічної компетентності вчителя в системі післядипломної освіти*. (Монографія). Харків : Основа.
3. Давыдов, В.В. (1988). О понятии личности в современной психологии. *Психологический журнал*, 9(9), 22–32.
4. Карпенко, З.С. (2009). *Аксіологічна психологія особистості*. Івано-Франківськ : Лілея-НВ.
5. Карпенко, З.С. (2016). Аксіопсихологічні ресурси професійно-особистісної самореалізації. *Особистісно-акмеологічні фактори впливу на самореалізацію індивідуальності у полікультурному світі*. З.С. Карпенко, І.М. Зварич (Ред.). (с. 83-91). Чернівці : Чернівецький нац. ун-т.
6. Радчук, Г.К. (2017). Діалог як механізм аксіогенезу особистості в процесі вищої професійної освіти. *Науковий теоретико-методологічний і прикладний психологічний журнал*, 8(1), 103–109. <https://doi.org/10.15330/ps.8.1.103-109>
7. Татенко, В.А. (1996). *Психологія в суб'єктном измерении*. (Монографія). Київ : Видавничий центр «Просвіта».
8. Філоненко, М.М. (2015). *Психологія особистісного становлення майбутнього лікаря*. (Монографія). Київ : Центр учбової літератури.
9. Фрицюк, В.А. (2016). Формування мотивації професійного саморозвитку майбутніх педагогів у творчому освітньому середовищі ВНЗ. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*, 6, 107–114.
10. Frankl, V. (1992). *Man's Search for Meaning*. Boston : Beacon Street.
11. Maslow, A. (1967). Self-actualizing and Beyond. *Challenges of Humanistic Psychology*. New York : McGraw-Hill.
12. Rogers, C., & Kramer, P.D. (1995). *On becoming a person : a therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin.
13. Tursynay, I., Rymshash, T., Askar, I., Karas, K., & Azhar, K. (2021). Scientific comparative analysis of Professional Self-Development of future social pedagogue in Kazakhstan and abroad. *Cypriot Journal of Educational Sciences*, 16(4), 1947–1955. <https://doi.org/10.18844/cjes.v16i4.6062>

14. Warsi, L.Q., & Khurshid Kh. (2022). The Role of Self-Assessment in English Language Teachers' Professional Development in Pakistan. *Education Research International*, 2022, 1–13. <https://doi.org/10.1155/2022/9401995>

References

1. Belei, M.D. (2020). Metodolohichni osnovy fenomenolohichnoi psykholohii v diialnosti praktychnoho psykholoha [Methodological foundations of phenomenological psychology in the activity of a practical psychologist]. *Zbirnyk tez naukovykh robit uchasnykiv mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Psykhologhiia ta pedahohika: metodyka ta problemy praktychnoho zastosuvannia» – Collection of theses of scientific works of the participants of the international scientific and practical conference “Psychology and pedagogy: methodology and problems of practical application” (Lviv, December 25–26, 2020)*, (pp. 33-36). L'viv : Lvivska pedahohichna spilnota [in Ukrainian].
2. Hrechanyk, O.E., & Hryhorash, V.V. (2019). *Formuvannia akmeolohichnoi kompetentnosti vchytelia v systemi pisliadyplomnoi osvity [Formation of acmeological competence of the teacher in the system of postgraduate education]*. Kharkiv : Osnova [in Ukrainian].
3. Davydov, V.V. (1988). O ponjatii lichnosti v sovremennoj psihologii [On the concept of personality in modern psychologists]. *Psihologicheskij zhurnal – Psychological Journal*, 9(9), 22–32 [in Russian].
4. Karpenko, Z.S. (2009). *Aksiolohichna psykholohiia osobystosti [Axiological personality psychology]*. Ivano-Frankivsk : Lileia-NV [in Ukrainian].
5. Karpenko, Z.S. (2016). Aksiopsykhologichni resursy profesiino-osobystisnoi samorealizatsii [Axiopsychological resources of professional and personal self-realization]. *Osobystisno-akmeolohichni faktory vplyvu na samorealizatsiiu indyvidualnosti u polikulturnomu sviti – Personal-acmeological factors influencing the self-realization of individuality in a multicultural world*. In Z.S. Karpenko & I.M. Zvarych (Eds.). (pp. 83–91). Chernivtsi : Chernivetskyi nats. unt [in Ukrainian].
6. Radchuk, H. (2017). Dialoh yak mekhanizm aksiogenezu osobystosti v protsesi vyshchoi profesiinoi osvity [Dialogue as a mechanism of personality axiogenesis in the process of higher professional education]. *Naukovyi teoretyko-metodolohichni i prykladnyi psykholohichni zhurnal – Scientific theoretical-methodological and applied psychological journal*, 8(1), 103–109 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15330/ps.8.1.103-109>
7. Tatenko, V.A. (1996). *Psihologija v subektnom izmerenii [Psychology in the subjective dimension]* Kyiv : Vidavnichij centr «Prosvita» [in Russian].
8. Filonenko, M.M. (2015). *Psykhologhiya osobystisnoho stanovlennya maybutn'oho likarya. [Psychology of personal development of the future doctor]*. Kyiv : Tsentr uchbovoyi literatury [in Ukrainian].
9. Frytsiuk, V.A. (2016). Formuvannia motyvatsii profesiinoho samorozvytku maibutnikh pedahohiv u tvorchomu osvitnomu seredovyschi VNZ [Formation of motivation for professional self-development of future teachers in the creative educational environment of universities]. *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu – Bulletin of Vinnytsia Polytechnic Institute*, 6, 107–114 [in Ukrainian].
10. Frankl, V. (1992). *Man's Search for Meaning*. Boston : Beacon Street.
11. Maslow, A. (1967). Self-actualizing and Beyond. *Challenges of Humanistic Psychology*. New York : McGraw-Hill.
12. Rogers, C., & Kramer, P.D. (1995). *On becoming a person: a therapist's view of psychotherapy*. Houghton Mifflin.
13. Tursynay, I., Rymshash, T., Askar, I., Karas, K., & Azhar, K. (2021). Scientific comparative analysis of Professional Self-Development of future social pedagogue in Kazakhstan and abroad. *Cypriot Journal of Educational Sciences*, 16(4), 1947–1955. <https://doi.org/10.18844/cjes.v16i4.6062>

14. Warsi, L.Q., & Khurshid Kh.(2022). The Role of Self-Assessment in English Language Teachers' Professional Development in Pakistan. *Education Research International*, 2022, 1–13. <https://doi.org/10.1155/2022/9401995>

**REFLECTIVE AND PERSONAL COMPETENCE AS AN IMPORTANT
CONDITION FOR THE PROFESSIONAL SELF-CREATION OF THE FUTURE
SPECIALIST**

Anna Ovchar

Senior Lecturer of the Department of Disaster Medicine and Military Medicine

Ivano-Frankivsk National Medical University

2, Halytska Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018

aovchar@ifnmu.edu.ua, <https://orcid.org/0000-0001-9529-5523>

Mykhailo Beley

PhD in Psychology, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of General and Clinical psychology

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University

57, Shevchenko Str., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018

ifkps@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0003-2687-2408>

Abstract.

Goal. The article analyzes modern methodological approaches in the process of professional formation of a future specialist in the current conditions of education in higher education institutions. The most problematic aspects related to the formation of such subjectivity, which is based on the reflection of one's own self-changing (self-development), are presented. The results. We have offered our vision of some aspects, which are precisely the basis of the goal of this article – a thorough theoretical analysis of current scientific concepts, in which optimal models of professional self-creation of the future specialist are represented. The subject of our research is related to the professional becoming of specialists in the field of medicine, so in the course of our scientific analysis, we decided to pay special attention to issues related to the identification of differences in the field of self-awareness, in particular, the self-regulatory ability of medical students in institutions of higher education. It is with this important personal formation that the intensity and meaningfulness of the subject's professional development process is connected. Therefore, we would like to note that the formation of professional self-development of the future medical specialist should be aimed at self-knowledge, self-affirmation, and self-improvement in all spheres of life. We emphasize that the process of professional self-development of students in institutions of higher education requires a deeply realized value of its necessity and sustainable internal motivation of future medical workers. **Conclusions.** A future specialist, and in particular, a medical specialist, must be aware of their responsibility for the competent design of their life, especially, their professional path, and therefore attend of the formation of such subjectivity, which will be based on the reflection of their own self-change. A special role in this process should belong to reflective and personal competence, which we interpret as the ability to solve topically important, personally significant professional tasks aimed at deepening knowledge and an active and creative attitude and transformation of one's «I», one's «Self».

Keywords: professional development, self-regulatory ability, reflection, competence, reflective-personal competence.

Подано 14.11.2022

Рекомендовано до друку 10.12.2022

ЗМІСТ

1.	Гопкало Юлія. Генеза проблем психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі: теоретичний аналіз	5
2.	Гуляк Уляна. Організаційна культура як чинник професійної мотивації військовослужбовців.....	15
3.	Клименко Іван, Конев Олександр. Вивчення інтенсивності та видів насилля у сім'ях військовослужбовців.....	24
4.	Курова Анастасія. Особливості психологічного здоров'я студентської молоді в умовах невизначеності.....	34
5.	Кучеренко Єгор. Лімінальність суб'єкта як відкрита проблема в психології дорослого	44
6.	Овчар Анна, Белей Михайло. Рефлексивно-особистісна компетентність як важлива умова професійного самотворення майбутнього фахівця.....	55

CONTENTS

1.	Hopkalo, Yuliia. Genesis of the problem of psychological safety of personality in the educational environment: theoretical analysis	5
2.	Huliak, Uliana. Organizational culture as a factor of professional motivation of military personnel.....	15
3.	Klymenko, Ivan & Konev, Oleksandr. Study of the intensity and types of violence in the families of military servicemen	24
4.	Kurova, Anastasiia. Peculiarities of psychological health of student youth in conditions of uncertainty	34
5.	Kucherenko, Yehor. Liminality of the subject as an open research problem in adult psychology	44
6.	Ovchar, Anna & Beley, Mykhailo. Reflective and personal competence as an important condition for the professional self-creation of the future specialist	55

Наукове видання категорії «Б»

НАУКОВИЙ ЧАСОПИС

НПУ ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Серія 12. Психологічні науки

В и п у с к 20 (65)

Шеф-редактор – Андрущенко В. П., доктор філософських наук, професор
Головний редактор – Булах І. С., доктор психологічних наук, професор
Заступник головного редактора – Ханецька Т. І., кандидат психологічних наук, доцент
Відповідальний секретар – Федоренко А. Ф., кандидат психологічних наук, доцент

Технічний редактор – Праченко О. К., кандидат психологічних наук, старший викладач
Технічний редактор – Федоренко Л. П., кандидат психологічних наук, викладач
Англомовний редактор – Мальцева І. В., викладач англійської мови

Думки авторів не завжди збігаються з точкою зору редакції. За достовірність фактів, цитат, імен, назв та інших відомостей відповідають автори.

Підписано до друку 23 грудня 2022 р.
Формат 60x84/8. Папір офісний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.
Умовн. друк. аркушів 7,789. Облік видав арк.4,975.
Наклад 300.
Віддруковано з оригіналів

Видавництво
НПУ імені М. П. Драгоманова Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від
29.10.2002
(044) 239-30-26, 239-30-85

Scientific edition of Category “B”

SCIENTIFIC JOURNAL

of NATIONAL PEDAGOGICAL DRAGOMANOV UNIVERSITY

Series 12. Psychological sciences

Issue 20 (65)

Chief-Editor – Andrushchenko V. P., Doctor of Sciences in Philosophy, Professor

Editor-in-Chief – Bulakh I. S., Doctor of Sciences in Psychology, Professor

Managing Editor – Khanetska T. I., PhD in Psychology, Associate Professor

Responsible Secretary – Fedorenko A. F., PhD in Psychology, Associate Professor

Technical Editor – Prachenko O. K., PhD in Psychology, Senior Lecturer

Technical Editor – Fedorenko L. P., PhD in Psychology, Lecturer

English language Editor – Maltseva I. V., Senior Teacher of English

The views of the authors do not always coincide with the editorial standpoint. Authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, names, titles and other information.

Signed for publication of *December 23, 2022.*

Format 60x84/8. Offset paper. Headset Times. Offset.

Probation print sheet 7,789. Accounting issued ff.4,975.

Circulation 300.

Printed from the original

Publishers of

National Pedagogical Dragomanov University

9, Pyrohov Str., Kyiv, 01601

Certificate of registration № 1101 from 29.10.2002

(044) 239-30-26, 239-30-85

NOT FOR SALE!